

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

**ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΝ ΤΩΝ ΑΘΕΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΖΩΗ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΕΝΗΛΙΚΗΣ ΖΩΗΣ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΟΥ ΚΩΣΤΙΝΗ ΑΓΓΕΛΟΥ ΜΑΡΙΟΥ

ΦΛΩΡΙΝΑ
ΙΟΥΝΙΟΣ 2024

Φύλλο Εξέτασης

1. Επόπτης: _____

Βαθμός: _____

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

2. Δεύτερος Βαθμολογητής: _____

Βαθμός: _____

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

Γενικός Βαθμός: _____

Ο συγγραφέαςΚωστήνης Άγγελος Μάριος..... βεβαιώνει ότι το περιεχόμενο του παρόντος έργου είναι αποτέλεσμα προσωπικής εργασίας και ότι έχει γίνει η κατάλληλη αναφορά στις εργασίες τρίτων, όπου κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο, σύμφωνα με τους κανόνες της ακαδημαϊκής δεοντολογίας.

Υπογραφή:

Ημερομηνία: 15/6/2024

Περιεχόμενα

Περίληψη	4
Abstract	5
Περιεχόμενα.....	3
Περίληψη	4
Abstract	5
Εισαγωγή	6
Πεποιθήσεις για τον θάνατο: Η αναπτυξιακή οπτική	7
Η σημασία του συγκείμενου	12
Άθεοι, αγνωστικιστές, σκεπτικιστές	14
Μεθοδολογία.....	20
Συμμετέχοντες.....	20
Ερευνητικά Εργαλεία	20
Γιατί focus group;.....	21
Γιατί θεματική ανάλυση;.....	22
Διαδικασία.....	22
Αποτελέσματα.....	24
Οι πεποιθήσεις για τον θάνατο	25
Κυριολεκτική και μεταφορική αθανασία	26
Η χρησιμότητα των πεποιθήσεων για την συνέχιση της ζωής μετά τον θάνατο	27
Επεξηγηματική συνύπαρξη	28
Τα συναισθήματα που αναδύονται στην συζήτηση για τον θάνατο	28
Συζήτηση.....	30
Βιβλιογραφία	34
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	39

Περίληψη

Οι πεποιθήσεις περί του γεγονότος του βιολογικού θανάτου και το ενδεχόμενο της συνέχισης της ζωής και μετά το πέρας του έχουν απασχολήσει αρκετά τον αναπτυξιακό και τον γνωστικό κλάδο της ψυχολογίας. Ένα αναδυόμενο πεδίο είναι η διερεύνηση αυτών των θεμάτων σε μερίδα του πληθυσμού που αυτοπροσδιορίζονται ως άθεοι, για τα ελληνικά δεδομένα αποτελεί ένα ανεξερευνήτο πεδίο. Η παρούσα έρευνα προσπαθεί να σκιαγραφήσει ποιοτικά αυτές τις πεποιθήσεις μέσα από ομαδικές συνεντεύξεις δύο ηλικιακών ομάδων, 18-25 και 45-65. Τα αποτελέσματα φανέρωσαν μια διάκριση μεταξύ αυτών που πιστεύουν ότι ο βιολογικός θάνατος αποτελεί και το τέλος της ύπαρξης και υποστηρικτών θεωριών συνέχισης. Συζητώντας το δίπολο κυριολεκτική και μεταφορική αθανασία οι συμμετέχοντες επικεντρώθηκαν κυρίως στην πρώτη και πως αυτή νοείται, με μια ελαφριά αποδοκιμασία για την δεύτερη. Ακόμη υπήρξε διάλογος πάνω στην χρησιμότητα των θεωριών συνέχισης για τους συνανθρώπους μας, με τις δύο ηλικιακές ομάδες να επικεντρώνονται σε διαφορετικά στοιχεία. Η πρώτη ομάδα (18-25) αναφέρθηκε στον παράγοντα του προσωπικού φόβου μπροστά στο θάνατο στην ανάδυση τέτοιων θεωριών και η δεύτερη (45-65) στην προσπάθεια διατήρησης της σχέσης μέσω αυτών των πεποιθήσεων. Τέλος, τα συναισθήματα των συμμετεχόντων γύρω από το γεγονός του επικείμενου βιολογικού θανάτου κυμάνθηκαν σε όλο το φάσμα, από θετικά, όπως ανακούφιση, μέχρι αρνητικά όπως άγχος.

Λέξεις κλειδιά: ερμηνευτικά μοντέλα θανάτου, πεποιθήσεις για την μετά-θάνατον ζωή, άθεοι, ποιοτική έρευνα

Abstract

Beliefs about the fact of biological death and the possibility of the continuation of life after death have been of considerable concern to the developmental and cognitive branches of psychology. An emerging field is the investigation of these issues in a portion of the population who identify themselves as atheists, for the Greek data it is an unexplored field. The present study attempts to qualitatively outline these beliefs through group interviews of two age groups, 18-25 and 45-65. The results revealed a distinction between those who believe that biological death is the end of existence and supporters of continuation theories. In discussing the dichotomy of literal and symbolic immortality, participants focused mainly on the first one and how it is understood, with a slight disapproval of the symbolic. There was also a debate on the usefulness of theories of continuation for our fellow human beings, with the two age groups focusing on different aspects. The first group (18-25) referred to the factor of personal fear of death in the emergence of such theories and the second (45-65) to the attempt to maintain the relationship through these beliefs. Finally, participants' feelings around the fact of imminent biological death ranged across the spectrum, from positive, such as relief, to negative, such as anxiety.

Key words: explanatory framework of death, afterlife beliefs, atheist, qualitative research

Εισαγωγή

Φιλοσοφία ἐστὶν οὖν μελέτη θανάτου (81a.), είχε γράψει περιφραστικά πριν αρκετά χρόνια ο Πλάτων στον Φαίδων και πριν από αυτόν και μετά από αυτόν οι άνθρωποι συνεχίζουμε να ασχολούμαστε με το γεγονός του θανάτου. Ίσως να μας κεντρίζει τόσο το ενδιαφέρον λόγω της παγκοσμιότητας και της μη αναστρεψιμότητας που παρουσιάζει, όπως και να έχει λόγω του ότι δεν μπορούμε να τον μελετήσουμε *per se*, αρκούμαστε στις πεποιθήσεις που σχηματίζουν οι άνθρωποι γύρω από αυτό το γεγονός. Ο πρώτος κλάδος που πρώτος ασχολήθηκε επισταμένως με τα ζητήματα που άπτονται τις τελετουργίες γύρω από τον θάνατο και τις αναπαραστάσεις μας πάνω στην μετά θάνατον ζωή φαίνεται να είναι η ανθρωπολογία (Astuti & Harris, 2008) με την ψυχολογία να ακολουθεί. Είναι άξια αναφοράς η παρατήρηση (Astuti & Harris, 2008· Bering, 2002· Bering & Bjorklund, 2004) ότι αυτό το δίκτυο πεποιθήσεων γύρω από τον θάνατο δεν έχουν διερευνηθεί εκτενώς μέσα από μια αναπτυξιακή οπτική, τη στιγμή που υπάρχει πληθώρα μελετών που ασχολείται με άλλες οπτικές, όπως οι πολιτισμικές ή οι εξελικτικές.

Αυτήν την οπτική θα προσπαθήσει να ακολουθήσει και η παρούσα ερευνητική εργασία προσφέροντας το ελάχιστο στον ωκεανό γνώσης. Σαφώς δε φιλοδοξώ να αφήσει αντίκτυπο ενός πλατωνικού διαλόγου, αλλά όπως και να έχει αποτελεί μια πρώτη, ενδεχομένως και λίγο άγουρη, προσπάθεια να διερευνηθούν ζητήματα που δεν έχουν θιγεί στην εγχώρια βιβλιογραφία. Πιο συγκεκριμένα, τα τελευταία δέκα χρόνια έχει υπάρξει ένα άνοιγμα στην βιβλιογραφία όπου εξετάζει τα προαναφερθέντα ζητήματα σε ένα δείγμα που δεν είχε κριθεί απαραίτητο μέχρι τότε να ληφθεί υπόψη, γιατί πολύ απλά είναι κάπως παράταιρο άνθρωποι που εμπίπτουν στο ευρύ πλαίσιο του αθεϊσμού να ερωτώνται για τις πεποιθήσεις τους πάνω στον θάνατο. Παρά ταύτα, επ' αφορμής διαφόρων γνωστικών θεωριών που ασχολούνται με την διαχείριση τραυματικών γεγονότων και του φόβου εν γένει (terror management theory), και αυτή η μερίδα του πληθυσμού άρχισε να εξετάζεται (Heflick & Goldenberg, 2012). Στην ελληνική βιβλιογραφία δεν έχουν ακόμα διερευνηθεί ξεχωριστά οι πεποιθήσεις πάνω στο γεγονός του θανάτου και του ενδεχομένου της συνέχισης κάποιων λειτουργιών μας, ανθρώπων που αυτοπροσδιορίζονται ως άθεοι, αγνωστικιστές ή σκεπτικιστές.

Στη βιβλιογραφία (Georgiadiou & Pnevmatikos, 2019) υπάρχει η διάκριση μεταξύ των πεποιθήσεων γύρω από τον θάνατο (concept of death) και των πεποιθήσεων που συσχετίζονται με την συνέχιση κάποιων λειτουργιών μας ή όλων και μετά το γεγονός του

βιολογικού θανάτου (afterlife beliefs), το οποίο σηματοδοτείται από την παύση των ζωτικών μας λειτουργιών. Λόγω του ότι το δείγμα θα αποτελείται από δύο ομάδες ενηλίκων, δεν έκρινα απαραίτητο να συμπεριληφθούν πολλές ερωτήσεις που να εξετάζουν την κατανόηση του γεγονότος του θανάτου, οπότε από εδώ και στο εξής στην εργασία θα γίνεται λόγος για πεποιθήσεις πάνω στο ενδεχόμενο μιας μετά-θάνατον ζωής, και μονάχα όπου υπάρχει κάποια διαφοροποίηση θα αναφέρονται και ξεχωριστά οι πεποιθήσεις πάνω στο γεγονός του θανάτου.

Πεποιθήσεις για τον θάνατο: Η αναπτυξιακή οπτική

Τι καινούργιο μπορεί να προσφέρει μια αναπτυξιακή οπτική σε αυτά τα ζητήματα; Η αλήθεια είναι ότι ούτε εγώ μπορούσα να απαντήσω τούτο το ερώτημα πριν αρχίσω να ασχολούμαι ενδελεχώς με την βιβλιογραφία, ερώτημα άμεσα συνδεδεμένο άλλωστε με τους σκοπούς της όποιας ερευνητικής προσπάθειας. Μέσα, λοιπόν, από την εξέταση αυτών των ζητημάτων υπό το πρίσμα της αναπτυξιακής ψυχολογίας αναδύθηκε το στοιχείο της γνωστικής ασυμφωνίας, στην σχετική βιβλιογραφία γίνεται λόγος για συνύπαρξη ερευνητικών μοντέλων – explanatory coexistence, όπου δύο μοντέλα αντικρούμενα μεταξύ τους, το επιστημονικό και το υπερφυσικό, συνυπάρχουν στον ίδιο άτομο (Pneumatikos & Georgiadou, 2019). Ένα τέτοιο στοιχείο θέτει σε δοκιμασία τις όποιες αναπτυξιακές θεωρίες που υποστηρίζουν ότι η εννοιολογική αλλαγή αποτελεί μια διαδικασία γραμμική που είτε περνάει μέσα από σαφώς προκαθορισμένα στάδια, όπως υποστήριζε ο Piaget (όπως αναφ. στη Carey κ.α., 2015), είτε κάνουμε λόγο για την θεωρία πλαισίου όπου το παιδί αρχίζει να αλλάζει τις αφελείς θεωρίες που έχει χτίσει διαισθητικά, μέσω της επαφής του με τα επιστημονικά δεδομένα, σταδιακά και χρησιμοποιώντας ως προστάδιο της επιστημονικής γνώσης συνθετικά μοντέλα (Vosniadou & Skopeliti, 2014). Αν λοιπόν, μετά την κατάκτηση της επιστημονικής γνώσης, προηγούμενες αφελείς θεωρίες ή προηγούμενα στάδια προσπερνώνται / εγκαταλείπονται ανεπιστρεπτί, τότε γιατί οι άνθρωποι αν και έχουν κατακτήσει την γνώση του γεγονότος του βιολογικού θανάτου παρουσιάζουν αυτήν την συνύπαρξη μεταξύ των δύο επεξηγηματικών μοντέλων; Όπως παρατηρούν και οι Pneumatikos και Georgiadou (2019), τελευταία έχει αρχίσει να δίνεται έμφαση σε αυτό το σημείο και να διερευνάται περεταίρω, τονίζοντας ότι οι υπερφυσικές θεωρήσεις δεν πρέπει πλέον να λαμβάνονται υπόψιν ως πρωτόγονοι ή ανώριμοι τρόποι σκέψεως που μετά από ένα σημείο εγκαταλείπονται, αλλά αυτή η συνύπαρξη καλείται να διερευνηθεί καθ' αυτή.

Στο ζήτημα της κατανόησης του γεγονότος του βιολογικού θανάτου, μέσα από την βιβλιογραφία έχουν οριστεί τρεις παράμετροι για να μπορούμε να μιλάμε για επαρκή κατάκτησή της. Πρώτον έχει παγκόσμιο χαρακτήρα, είναι μη αναστρέψιμος και χαρακτηρίζεται από την παύση των ζωτικών λειτουργιών (Spence & Brent, 1984 όπως αναφ. στο Georgiadiou & Pnevmatikos, 2019). Ξεκινώντας από το τέλος, τα παιδιά ήδη από την πρώτη παιδική ηλικία (3-4 χρονών) μπορούν στα πλαίσια μιας αφελούς βιολογίας να κατανοήσουν ότι ένας ζωντανός οργανισμός έχει το κύριο χαρακτηριστικό να μπορεί να κινείται μόνος του και το ότι αν δεν τρέφονται ή ποτίζονται μπορεί να πεθάνουν (Lightfoot κ.α., 2014, p. 415). Πότε όμως αρχίζουν να έχουν μια επαρκή – ώριμη κατανόηση του γεγονότος του βιολογικού θανάτου και πότε υπεισέρχονται οι υπερφυσικές θεωρήσεις και αρχίζουμε να κάνουμε λόγο για συνύπαρξη δύο μοντέλων; Μια γενική γραμμή για την κατάκτηση της γνώσης, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι στο τέλος της προσχολικής ηλικίας (Bering & Bjorklund, 2004), γύρω στα έξι χρόνια τα παιδιά έχουν επίγνωση ότι όταν ο θάνατος είναι βέβαιος, τότε οι δραστηριότητες και οι διαδικασίες που μας κρατάνε ζωντανούς παύουν να επιτελούνται, οπότε και πεθαίνουμε. Βέβαια εκεί αρχίζουν και περιπλέκονται ακόμα πιο πολύ τα πράγματα, γιατί μπορεί να καταλαβαίνουν ότι κάποιες λειτουργίες συνδέονται με την διατήρηση της ζωής αλλά ταυτόχρονα, αναφέρουν ότι άλλες λειτουργίες που συνδέονται με τις προηγούμενες (όπως η επιθυμία να πιά νερό) συνεχίζουν να υφίστανται και μετά το πέρας του θανάτου. Αυτή η διαδικασία να αποδίδονται χαρακτηριστικά ενός ζωντανού οργανισμού σε κάποιον νεκρό (dead agent στη βιβλιογραφία) έχει καθολικό χαρακτήρα (Bering & Bjorklund, 2004). Πριν την ηλικία των 6, από τα 4, οι Harris και Giménez (2005) σημειώνουν ότι τα παιδιά αντιμετωπίζουν τον θάνατο ως μια διαφορετική κατάσταση από αυτή της ζωής.

Προκειμένου οι ερευνητές να μπορέσουν κάπως να οργανώσουν καλύτερα αυτές τις λειτουργίες προχώρησαν στην κατηγοριοποίησή τους, με την Kane (1979) να κάνει λόγο για γνωστικές και μη γνωστικές λειτουργίες. Στην έρευνά της βρήκε ότι τα παιδιά (ηλικίας 3-12 χρονών) θεωρούν ότι οι γνωστικές λειτουργίες συνεχίζονται και μετά τον θάνατο, σε μεγαλύτερο ποσοστό από ότι οι σωματικές (όπως το χτύπημα της καρδιάς ή αναπνοή). Σε μια προσπάθεια να το εξηγήσει, αναφέρει ότι τα παιδιά σε μια τέτοια ηλικία δεν έχουν κατανοήσει πλήρως την φυσιολογία του ανθρώπινου σώματος και ιδιαίτερα μερών όπως ο εγκέφαλος που οι διεργασίες του (νευρικές συνάψεις κι χημικές αντιδράσεις) είναι αόρατες, κάτι που δεν συμβαίνει με άλλα μέλη, όπου τα πράγματα

είναι πιο απλά στα μάτια τους, (π.χ. το μάτι "βλέπει", αν χτυπήσει δεν θα "βλέπει" πια). Σε παρόμοιες απαντήσεις να φτάνουν και οι Bering και Bjorklund (2004), Harris και Giménez (2005). Με τους Inagaki και Hatano (1993) να κάνουν λόγο για σωματικές και πνευματικές (mental) διαδικασίες, η οποία διάκριση γίνεται κατανοητή από τα παιδιά στην ηλικία των 6. Αυτές οι δυσκολίες στην κατανόηση του πώς λειτουργεί το ανθρώπινο σώμα και των λειτουργιών του οδήγησε τους ερευνητές στην όσο γίνεται πιο λεπτομερή κατηγοριοποίησή τους με μια προοδευτικότητα, από το πιο απλό στο πιο εξεζητημένο. Έτσι στις τρεις πειραματικές διαδικασίες των Bering και Bjorklund (2004) υπάρχουν οι κατηγορίες ερωτήσεων, που αναφέρονται στις εξής λειτουργίες: βιολογικές, ψυχο-βιολογικές, αντιληπτικές, συναισθηματικές, αυτές που συνδέονται με την επιθυμία και τέλος επιστημικές. Ένας άλλος παράγοντας που έχει αρχίσει να ερευνάται, μετά τις παρεμβάσεις του Hodge (2011, 2016), που πρότεινε ότι ο θάνατος που φοβόμαστε δεν είναι ο δικός μας αλλά του άλλου, η απώλεια της σχέσης, έτσι λοιπόν σε έρευνα των Georgiadiou και Pnevmatikos (2019) βρίσκουμε και τον παράγοντα της επικοινωνίας. Παρεμφερής αν όχι και πρόδρομος είναι και ο παράγοντας της απώλειας, όπως αυτός εξετάστηκε μαζί με τους τρεις προηγούμενους σε έρευνα των Poling και Evans (2004)

Επανερχόμενος τώρα στο ζήτημα του κατά πόσο και με ποιο τρόπο τα παιδιά αντιλαμβάνονται το γεγονός του θανάτου φαίνεται κατά τους Bering κ.α. (2005) και Bering και Bjorklund (2004) να υπάρχει μια γραμμικότητα όσον αφορά τον χρόνο και τις απαντήσεις σχετικά με την παύση των πνευματικών λειτουργιών του ανθρώπου. Στην ίδια γραμμή και οι Poling και Evans (2004) παρατηρούν ότι έχουν αρχίσει να πέφτουν τα ηλικιακά όρια γύρω από την κατανόηση του γεγονότος του θανάτου, εν σχέσει με παλαιότερη βιβλιογραφία, που υποστήριζε ότι έχουμε μια ικανοποιητική κατάκτηση γύρω στην ηλικία των 10-12 χρονών. Και στην μετα-ανάλυση που διεξήγαγαν οι Pnevmatikos και Georgiadiou (2019), πάνω στην συνύπαρξη του επιστημονικού και του υπερφυσικού μοντέλου, σημειώνουν ότι οι πρώτες υπερφυσικές επεξηγήσεις αναδύονται μετά την κατάκτηση του επιστημονικού μοντέλου, κατά την διάρκεια της ύστερης παιδικής ηλικίας.

Ένα ερώτημα που αναδύεται σε αυτό το σημείο, πέρα από την κατανόηση των παιδιών πάνω στο γεγονός του βιολογικού θανάτου από πού αντλούν υλικό για τις απαντήσεις τους στο τι συμβαίνει μετά. Είναι απλά δημιουργίες μιας αφελούς βιολογίας, απορρέουν από τα εκάστοτε πλαίσια στα οποία τοποθετούνται ή σχετίζονται με ευρύτερες

πολιτισμικές και θρησκευτικές πρακτικές και αντιλήψεις; Ξεκινώντας από την έρευνα των Astuti και Harris (2008) σε μη δυτικά πολιτισμικά πλαίσια, υπάρχει το μοτίβο ότι τα παιδιά (ηλικίας 5) ξεκινάνε με μη συστηματικές απαντήσεις, σε μια προσπάθεια οικοδόμησης μιας αφελούς θεωρίας και σταδιακά (μέχρι την ηλικία των 7, στην παρούσα έρευνα) μπορούν να δίνουν επαρκής απαντήσεις βασιζόμενοι στο βιολογικό μοντέλο και ταυτοχρόνως αντικατοπτρίζουν πολιτισμικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις της κοινότητας. Με τους Busch κ.α. (2016) να σημειώνουν σε δική τους έρευνα, πάλι σε μη δυτικά πλαίσια, ότι αυτό το στοιχείο της συνύπαρξης δύο μοντέλων χάνεται για λίγο κατά την διάρκεια της εφηβείας (13-18) και ξαναβρίσκεται στην ηλικιακή ομάδα των ενηλίκων (μετά τα 19). Στο ίδιο μοτίβο φαίνεται να συνηγορούν και άλλοι ερευνητές (Harris & Giménez, 2005· Poling & Evans, 2004· Bering κ.α., 2005) διεξάγοντας μελέτες σε παιδιά και ενήλικες δυτικών κοινωνιών. Μια προσπάθεια εξήγησης – ερμηνείας αυτής της προοδευτικότητας από τους Harris και Giménez (2005) είναι ότι τα μικρότερα παιδιά δεν έρχονται σε επαφή με τα πολιτισμικά πλαίσια που εσωκλείουν το γεγονός του θανάτου, οπότε κρίνουν με τις δικές τους αφελής και εμπειρικές θεωρίες. Αξιοσημείωτο είναι το εύρημα των Panagiotaki κ.α. (2015) σε μελέτη πάνω στις πολιτισμικές καταβολές των απαντήσεων πάνω στις πεποιθήσεις περί μετά θάνατον ζωή, ότι παιδιά που μεγαλώνουν σε ένα θρησκευτικό περιβάλλον δεν εμφανίζουν κατ' ανάγκη από μικρή ηλικία πεποιθήσεις πέρα από το βιολογικό μοντέλο, ίσα – ίσα στην έρευνά τους φαίνεται ότι τα παιδιά που μεγάλωναν σε μουσουλμανικές οικογένειες στην Αγγλία είχαν καλύτερη κατανόηση του γεγονότος του θανάτου από τα συνομήλικά τους που αναθρέφονταν σε ένα πιο κοσμικό περιβάλλον. Η εξήγηση που δίνουν οι ερευνητές είναι ότι λόγω των θρησκευτικών πεποιθήσεων είχαν μεγαλύτερη έκθεση σε βιώματα και αντιλήψεις γύρω από το γεγονός του θανάτου και τον κύκλο της ζωής. Σε παρόμοια συμπεράσματα έρχονται και οι Legare κ.α. (2012) σημειώνοντας ότι δεν υπάρχει κατ' ανάγκη υπονόμηση του ενός από το άλλο μοντέλο ακόμα και σε πληθυσμούς που θα πιστεύαμε ότι τείνουν προς μια συγκεκριμένη οπτική.

Αφού εξετάσαμε τα δύο ζητήματα, των πεποιθήσεων περί του βιολογικού θανάτου και του τι έπεται μετά από αυτόν, στο ηλικιακό εύρος των ανηλίκων, προχωράμε στην πορεία της ανάπτυξης συναντώντας τους ενήλικες, εκεί όπου πλέον θεωρούμε ότι έχει κατακτηθεί η επιστημονική γνώση και υπεισέρχονται άλλες δοξασίες. Όπως ανέφερα και στην αρχή τούτης της ερευνητικής προσπάθειας, πλέον αυτή η συνύπαρξη παύει να λογίζεται ως κάποιο σφάλμα ή μια παλινδρόμηση σε προγενέστερα στάδια, αλλά οι

ερευνητές (Georgiadiou & Pnevmatikos, 2019· Harris & Giménez, 2005) τείνουν να την αποδέχονται και να την μελετούν ως έχουν. Με τους Legare κ.α. (2012) να υποστηρίζουν ότι αυτή η συνύπαρξη όχι μόνο δεν αποτελεί ένα βραχύχρονο προϊόν της αναπτυξιακής πορείας του ανθρώπου αλλά φέρει την απάντηση στο περίπλοκο ζήτημα της κατάκτησης της γνώσης, της κοινωνικοποίησης και της διάδρασης μεταξύ του νου και του πολιτισμού. Βέβαια αυτή η παραδοχή ήρθε και προστέθηκε αργότερα στην βιβλιογραφία όταν μετά την δεκαετία του '80 άρχισε να δοκιμάζεται το μοντέλο του Piaget, τότε άρχισαν οι θεωρητικοί να κατανοούν την ανάπτυξη ως μια πιο περίπλοκη διαδικασία, όπου μπορεί να εκτείνεται σε μεγαλύτερη χρονική διάρκεια, από όσο πίστευαν (Brent & Spence, 1993) και έκτοτε άρχισαν να διεξάγουν έρευνες προκειμένου να δουν αν αυτό που θεωρούσαν ως δεδομένο μέχρι εκείνη την στιγμή ίσχυε όντως.

Αυτή η πορεία ανακάλυψης ή χάραξης ενός νέου παραδείγματος είχε αρκετά μεγάλο ενδιαφέρον, ιδιαίτερα αν αναλογιστούμε την χρονική περίοδο και τις επιστημονικές εξελίξεις που συμβαδίζουν με αυτή. Όπως ανέφερα και παραπάνω σε αρκετές έρευνες (Kane, 1979· Bering & Bjorklund, 2004· Harris & Giménez, 2005) τίθεται το θέμα της μη κατανόησης εκ μέρους των παιδιών του τρόπου λειτουργίας του ανθρώπινου εγκεφάλου και των νοητικών – γνωστικών του λειτουργιών, αλλά κατά πόσο οι ενήλικες γνωρίζουν την δομή του και πως αυτό επιδρά στις αντιλήψεις τους; Αυτό το ερώτημα κλήθηκαν να απαντήσουν να απαντήσουν σε έρευνά τους οι Preston κ.α. (2013), πώς τα νέα ευρήματα της νευροεπιστήμης επηρεάζουν τις πεποιθήσεις ενηλίκων περί ψυχής. Με τα ευρήματα να δείχνουν προς την κατεύθυνση της συνύπαρξης των επεξηγηματικών μοντέλων, όταν δηλαδή παρέχονταν επαρκείς επιστημονικές πληροφορίες τότε οι υπερφυσικές θεωρήσεις απομακρύνονταν, όποτε όμως εμφανίζονταν κάποιο κενό τότε επανέρχονταν στο προσκήνιο οι υπερφυσικές θεωρήσεις. Κάνοντας λόγο για αυτό που είπαν και οι Legare κ.α. (2012) για μια σύνθεση των μοντέλων.

Σε παρόμοια και προγενέστερη έρευνά τους οι Brent & Spence (1993) εξέτασαν τις πεποιθήσεις ενήλικου πληθυσμού πάνω στον παράγοντα της μη αναστρεψιμότητας. Συσχέτισαν τα αποτελέσματά τους με τις επιστημονικές εξελίξεις στο πεδίο της ανήνησης, θεωρώντας ότι πριν το 1960, το όριο μεταξύ ζωής και θανάτου ήταν σταθερό και ευδιάκριτο, οι άνθρωποι ήξεραν πότε κάποιος ήταν νεκρός, μετά το '60 όμως με τη βοήθεια των τεχνολογικών ανακαλύψεων (οι άνθρωποι μπορούσαν μέσω τεχνητής υποστήριξης να παραμείνουν "εν ζωή") τα όρια έγιναν πιο συγκεχυμένα. Καταλήγοντας

και αυτοί, ότι παρά τη διαφορετική προέλευση και το αντικρουόμενο των επεξηγηματικών μοντέλων δείχνουν να αλληλεπικαλύπτονται.

Στην προσπάθειά τους οι Legare κ.α. (2012) να οργανώσουν με κάποιο τρόπο αυτή την συνύπαρξη πρότειναν στην επισκόπηση της βιβλιογραφίας τους την εξής διχοτόμηση / κατηγοριοποίηση, ενοποίηση (integrative), σύνθεση (synthetic) και στοχοκατευθυνόμενη σκέψη (target-dependent). Με την πρώτη να παράγει εξηγήσεις που προέρχονται από την συγχώνευση των δύο μοντέλων σε ένα ενιαίο και τις περισσότερες φορές συμπαγές μοντέλο, ενώ η δεύτερη αποτελεί απλή σύνθεση των δύο χωρίς κάποια ανάμειξη του ενός μοντέλου με το άλλο, σαν μια απλή και παράταιρη συνύπαρξη που θυμίζει τα συνθετικά μοντέλα για τα οποία κάνει λόγο η θεωρία του πλαισίου (Vosniadou & Skopeliti, 2014). Και τέλος η τρίτη όπου τα αντικρουόμενα επεξηγηματικά μοντέλα βρίσκονται εντός μας, σε μια κατάσταση απαθούς ανακωχής, και εμείς αντλούμε υλικό από αυτές τις δύο δεξαμενές ανάλογα το πλαίσιο στο οποίο καλούμαστε να τοποθετηθούμε.

Η σημασία του συγκεκριμένου

Στην βιβλιογραφία (Hodge, 2011) υπάρχει ένας πανέμορφος όρος, context sensitivity, που θα μεταφραζόταν ελεύθερα, πώς το πλαίσιο (καμιά φορά) θέτει την απάντηση. Με τον όρο "πλαίσιο" αναφέρομαι στο συγκεκριμένο που τοποθετείται η κάθε άποψη παρά στα ευρύτερα πολιτισμικά πλαίσια. Μου αρέσει τόσο πολύ αυτή η κατεύθυνση στην έρευνα γιατί κατ' εμέ καταδεικνύει ότι είμαστε σχεσιακά όντα, δεν έχουμε μονάχα τις απόψεις μας – που δεν είναι και ακριβώς δικές μας – αλλά σε άμεση αλληλεπίδραση με ένα συγκεκριμένο πλαίσιο κάτω από συγκεκριμένες χωροχρονικές συγκυρίες αυτές οι απόψεις μεταλλάσσονται, τόσο εύκολα και γρήγορα, τη στιγμή που χρειάστηκε μια μακρά διαδικασία προκειμένου να αποκτηθούν και να λέμε ότι έχουν γίνει κτήμα μας.

Από τις πρώτες έρευνες που προσπάθησε να καταδείξει ποια η σημασία του ήταν των Harris και Giménez (2005), – με τους Astuti και Harris (2008) να ακολουθούν, σε μη δυτικά πλαίσια – όπου εξέτασαν μεταξύ άλλων ακριβώς εκείνο το χαρακτηριστικό, την επίδραση του συγκεκριμένου στις απαντήσεις. Σε παιδιά ηλικίας 7 και 11 χρονών δόθηκαν δύο αφηγηματικά πλαίσια που αναφέρονταν στον θάνατο ενός γηραιού ανθρώπου, το ένα είχε θρησκευτικό περιεχόμενο και το άλλο κοσμικό. Και στις δύο ηλικιακές ομάδες σημειώνεται εμφανώς πως το κάθε αφηγηματικό πλαίσιο επηρέαζε την

απάντηση των παιδιών, προς την μια ή προς την άλλη κατεύθυνση. Μέσα από την στατιστική ανάλυση των αποτελεσμάτων φάνηκε ότι υπήρχε κάποια ηλικιακή διαφοροποίηση, δηλαδή το συγκεκριμένο είχε μεγαλύτερη επίδραση στα παιδιά ηλικίας 11 χρονών, από ότι στα μικρότερα. Επ' αυτού οι Bering κ.α. (2005) σημειώνουν ότι με την πάροδο του χρόνου, αυτή η διαισθητική δυϊστική αντιμετώπιση των πραγμάτων (intuitive dualistic stance) στα παιδιά, ενισχύεται με την επαφή τους με τις θρησκευτικές ιδέες. Η εξήγηση που δίνουν οι ερευνητές πάνω σε αυτήν την μετατόπιση της θέσης είναι είτε ότι αφενός στα παιδιά δεν υπάρχει κάποια ενεργητική υποστήριξη μιας συγκεκριμένης θέσης, με την έννοια της πεποίθησης, αλλά απλώς συναινούν και στις δύο απόψεις που διατυπώνονται από μεγαλύτερους. Κάτι τέτοιο μπορεί να συνδεθεί και με την πρόταση των Gopnik και Wellman (1992), όπως αναφέρεται στο Bering κ.α. (2005) όπου τα παιδιά σε αυτήν την ηλικία στην προσπάθειά τους να αναπτύξουν την θεωρία του νου εξετάζουν και τις συμπεριφορές του κοινωνικού περιγύρου τους και με βάση αυτές αναπτύσσουν και τις τοποθετήσεις τους. Η δεύτερη ερμηνεία είναι ότι τα παιδιά μπορούν να στηρίζουν και τα δύο επεξηγηματικά μοντέλα, αλλά αδυνατούν να κατανοήσουν το αντικρουόμενο του χαρακτήρα τους. Αλλά κατά πόσο αυτό παύει να ισχύει στους ενήλικες, που θα υποστηρίζαμε ότι κατανοούν το ασυμβίβαστο των μοντέλων;

Δεν σκοπεύω να αναφερθώ πάλι στο στοιχείο της συνύπαρξης των δύο επεξηγηματικών μοντέλων, που εμφανίζεται σε παιδιά και ενήλικες – για διαφορετικούς λόγους μάλλον, αλλά στο γεγονός, ότι όπως φάνηκε από την έρευνα παραπάνω, μετά από σημείο / μια ηλικία (στην δεύτερη ηλικιακή ομάδα, των 11, στην παρούσα έρευνα) το συγκεκριμένο επηρεάζει υπέρμετρα τις απαντήσεις των ερωτώμενων. Όπως παρατηρούν και οι Legare κ.α. (2012), υποθέτουμε ότι ορισμένες συναντήσεις και αλληλεπιδράσεις οδηγούν τους ενήλικες στο να ενεργοποιήσουν και να χρησιμοποιήσουν διαφορετικές πρακτικές επεξήγησης, χωρίς να αποκλείουν ότι κάτι τέτοιο μπορεί να συμβαίνει και σε μικρότερες ηλικίες. Στην μετα-ανάλυση των Pnevmatikos και Georgiadou (2019) η σημασία του συγκεκριμένου ήταν μια από τις εξαρτημένες μεταβλητές που εξέτασαν εν σχέσει με την επεξηγηματική συνύπαρξη. Εκεί, στην κατηγορία των ζητημάτων που εξετάζονται και εδώ πέρα (death/afterlife), οι πληροφορίες που δίνονται από το συγκεκριμένο φάνηκε ότι έχουν επίδραση στην συνύπαρξη. Αυτή η γρήγορη εναλλαγή ανάμεσα στα επεξηγηματικά μοντέλα ανάλογα με το συγκεκριμένο δίνει στους ερευνητές τη δυνατότητα να υποθέσουν ότι αφενός και τα δύο μοντέλα είναι ευκόλως προσβάσιμα, κάτι που συνεπάγεται ότι μετά την κατάκτηση της επιστημονικής γνώσης δεν έχουμε κατ'

ανάγκη εγκατάλειψη των προηγούμενων θεωριών – τουλάχιστον σε κάποιους τομείς – και αφετέρου η επιλογή ανάμεσα στα δύο μοντέλα γίνεται (συνειδητά ή ασυνειδητά) με ένα τρόπο προκειμένου να επιτυγχάνεται η επικοινωνία με τους άλλους. Αυτά τα στοιχεία μου έδωσαν το θάρρος να σημειώσω στην αρχή τούτης της θεματικής / υπο-ενότητας ότι οι απόψεις μας, συνήθως διατυπώνονται με / σε ένα πιο σχεσιακό πρίσμα, και δεν μένουμε μόνο στην πιστή διατύπωση των γνώσεών μας, ίσως γιατί νοιαζόμαστε και για την δημιουργία και διατήρηση της σχέσης με τον άλλον.

Άθεοι, αγνωστικιστές, σκεπτικιστές

Όπως σημειώνω και στην εισαγωγή τούτης της εργασίας, είναι ένα αρκετά πρόσφατο πεδίο η έρευνα των ζητημάτων που άπτονται γύρω από τις πεποιθήσεις για τον βιολογικό θάνατο και το ενδεχόμενο μιας μετά θάνατον ζωής, σε έναν πληθυσμό που αυτοπροσδιορίζονται ως άθεοι, αγνωστικιστές ή σκεπτικιστές. Και αυτό γιατί όπως είναι αρκετά λογικό, θεωρούσαμε ότι δεν υπάρχει κάτι για περαιτέρω διερεύνηση επί του θέματος, γιατί πολύ απλά θα τους άφηναν παντελώς αδιάφορους τέτοια ζητήματα. Παρά ταύτα, το πεδίο άρχισε να ανοίγει και σε αυτήν την μερίδα του πληθυσμού όταν άρχισαν να εξετάζονται γνωστικά μοντέλα αποφυγής του φόβου, που υποστήριζαν ότι η πεποίθηση σε κάποια συνέχιση της ζωής, με οποιοδήποτε τρόπο, βοηθούσε στη διαχείριση, αν όχι και στην εξάλειψη του υπαρξιακού άγχους (Vail κ.α., 2010). Ένα τέτοιο στοιχείο έκανε τους ερευνητές να διερωτηθούν, μήπως τέτοιες πεποιθήσεις μπορούν και να ανιχνευθούν και σε πληθυσμούς που δεν είχαν κάποια επαφή με οιοδήποτε θρησκευτικό πλαίσιο. Έτσι τα τελευταία χρόνια γίνεται μια προσπάθεια διερεύνησης πεποιθήσεων που συσχετίζονται με τον θάνατο και την όποια συνέχιση της ζωής, ειδικά σε αυτόν τον πληθυσμό, με τρόπο που θα δούμε παρακάτω.

Βέβαια αυτό δε σημαίνει ότι οι απόψεις τους δεν καταγράφονταν μέχρι τότε, απλά δεν υπήρχε ειδική στόχευση σε αυτόν τον πληθυσμό. Με τον Bering (2002) στην έρευνά του περί του λεγόμενου νεκρού δράστη (dead agent) χρησιμοποίησε αυτό-συμπληρούμενα ερωτηματολόγια προκειμένου να κατατάξει τις απαντήσεις που πήρε από τις ατομικές συνεντεύξεις εν σχέσει με το που τοποθετούσαν τον εαυτό τους οι ερωτώμενοι σε ζητήματα περί της συνέχισης ζωής ή μη (afterlife believer-type), με τις κατηγορίες να είναι οι εξής: αυτοί που πιστεύουν ότι ο θάνατος αποτελεί και το τέλος της προσωπικής συνείδησης (extinctivist), οι αγνωστικιστές (άγνωστο το τι συμβαίνει στην

συνείδηση μετά τον θάνατο), οι άνθρωποι που πιστεύουν ότι η συνείδηση επιβιώνει του θανάτου (immortalist), οι άνθρωποι που πιστεύουν ότι η συνείδηση επανασαρκώνεται (reincarnationist), οι εκλεκτιστές που συνενώνουν στοιχεία της μετενσάρκωσης και της αιώνιας διατήρησης της συνείδησης και τέλος αυτούς που πιστεύουν στην διατήρηση της συνείδησης αλλά αγνοούν τι συμβαίνει μετέπειτα. Σε αυτό το σημείο να παρατηρήσω μια διαφοροποίηση πάνω στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία με τα εγχώρια δεδομένα, σε αυτό το άρθρο όπως και σε πολλά ακόμα, γίνεται λόγος για συνείδηση (consciousness), στην Ελλάδα όμως, όπως φάνηκε και από αυτήν την έρευνα, είμαστε πιο πολύ εξοικειωμένοι με τον όρο της "ψυχής", με το νόημά του να πηγάζει από την αρχαία ελληνική γραμματεία, ξεπερνώντας τα όρια του όρου "συνείδηση". Με τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης στις κατηγορίες (extinctivist, agnostics) που μας ενδιαφέρουν να δείχνουν μια πτώση στους παράγοντες συναίσθημα, επιθυμία και επιστημικός, όσον αφορά την παύση τους μετά το πέρας του βιολογικού θανάτου. Κάτι παρόμοιο αλλά με διαφορετική προσέγγιση στον χειρισμό των δεδομένων προσπάθησαν να κάνουν και οι Georgiadiou και Pnevmatikos (2019) – ο Bering (2002) πήρε έτοιμες τις κατηγορίες από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, ενώ σε αυτήν την έρευνα οι κατηγορίες βγήκαν μετά από διβηματική ανάλυση συστάδων (two step cluster analysis) – αυτή τη φορά σε πληθυσμό ίδιο με της παρούσα έρευνα, Έλληνες και βαφτισμένοι Χριστιανοί Ορθόδοξοι. Με τις κατηγορίες που διαμορφώθηκαν να μπορούν να χωριστούν σε αυτές που είχαν κοσμική κατεύθυνση και αυτές με θρησκευτικό χαρακτήρα, με κάθε μια από αυτές να αποτελείται και από δύο ομάδες. Έτσι λοιπόν, έχουμε την πρώτη ομάδα να υποστηρίζει ότι ο βιολογικός θάνατος αποτελεί και το τέλος της ύπαρξης, με την δεύτερη και τρίτη ομάδα να εμφανίζουν αρκετά κοινά αλλά να διαφοροποιούνται από την αρχική τους τοποθέτηση. Πιο συγκεκριμένα, στην δεύτερη ομάδα έχουν σαφή επίγνωση του γεγονότος του βιολογικού θανάτου και τι σηματοδοτεί αυτό αλλά ταυτοχρόνως υποστηρίζουν ότι δεν αποτελεί το τέλος της ανθρώπινης ύπαρξης, πιστεύοντας ότι κάποιες λειτουργίες, όπως αυτή της επιθυμίας, παραμένουν. Αντιστοίχως, στην τρίτη ομάδα θεωρούν ότι κυρίως συναισθηματικές και αντιληπτικές ικανότητες συνεχίζουν να υφίστανται με την διαφοροποίησή τους από την προηγούμενη ομάδα η σύσταση του δείγματος, στην δεύτερη η πλειονότητα είχε κοσμικό προσανατολισμό και η τρίτη θρησκευτικό, και με τις δύο όμως να αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα του φαινομένου της συνύπαρξης δύο αντικρουόμενων μοντέλων. Η τέταρτη ομάδα να εντάσσεται κάτω από την ομπρέλα των θρησκευτικών (υπερφυσικών) πεποιθήσεων γύρω από το θάνατο.

Επιστρέφοντας τώρα στο κομμάτι της αρθρογραφίας που επικεντρώνεται στην διερεύνηση τούτων των ζητημάτων σε πληθυσμό που απέχουν κάπως από τις καθιερωμένες μορφές θρησκευτικότητας, το όλο ζήτημα ανέκυψε όταν άρχιζαν να εξετάζονται γνωστικές θεωρίες περί της διαχείρισης τραυματικών γεγονότων (terror management theory). Σε άρθρο τους οι Heflick & Goldenberg (2012) προσπάθησαν να καταδείξουν ένα από τα παράδοξα που εμφανίζεται σε αυτήν την ομάδα, εξετάζοντας τον παράγοντα του φόβου μπροστά στον επικείμενο θάνατο, μέσα από δύο κείμενα – το ένα προσέφερε την βιολογική οπτική του γεγονότος του θανάτου το άλλο την υπερφυσική – φάνηκε ότι οι ανησυχίες κατευνάζονταν μέσα από το κείμενο που ήταν συνδεδεμένο με πεποιθήσεις με μια συνέχιση της ζωής και μετά το πέρας του βιολογικού θανάτου, χωρίς αυτό φυσικά να συνεπάγεται ότι ενστερνίζονται και αυτές τις απόψεις. Σημειώνουν, δηλαδή, ότι μπορούν να απολαμβάνουν τους καρπούς μιας ενδεχόμενης – επικείμενης αθανασίας, σε πειραματικές συνθήκες πάντα, παρά το γεγονός ότι κάτι τέτοιο έρχεται σε αντίθεση με την δική τους τοποθέτηση. Κάτι τέτοιο επαναφέρει στην συζήτηση την συνύπαρξη των δύο μοντέλων και τη σκέψη ότι ενδεχομένως να μην έχουμε οριστική διαγραφή του ενός από τα δύο μοντέλα, αλλά αυτό να παραμένει "στο πίσω μέρος του κεφαλιού".

Η συσχέτιση μεταξύ των πεποιθήσεων για την συνέχιση της ζωής, με οποιονδήποτε τρόπο, με το άγχος του θανάτου και το θετικό αντίκρισμα που έχουν αυτές έχει ερευνηθεί με ποικίλους τρόπους – για μια επισκόπηση των ερευνών (Ellis & Wahab, 2013) –, με τους Georgiadiou και Pnevmatikos (2019) να αναφέρουν το καμπυλοειδές σχήμα της σχέσης, που σημαίνει ότι στα άκρα – υψηλή θρησκευτικό συναίσθημα και αντίστοιχα χαμηλή θρησκευτικότητα – εμφανίζονται τα χαμηλότερα επίπεδα άγχους θανάτου. Το στοιχείο, λοιπόν, αυτό σε συνδυασμό με τα ευρήματα των Heflick & Goldenberg (2012) με κάνει να αναρωτιέμαι για πιθανή συσχέτισή τους. Ένα ενδεχόμενο είναι ότι και οι βαθιά θρησκευόμενοι αλλά και οι άθεοι, αγνωστικιστές, σκεπτικιστές, τα δύο άκρα δηλαδή της καμπύλης, έχουν μια μακρά και πολλές φορές σχολαστική ενασχόληση με τέτοιου είδους ζητήματα, όπως θα φανεί και παρακάτω, οπότε οι πεποιθήσεις γύρω από το θάνατο δεν είναι για καμία από τις δύο μερίδες άγνωστες ή ξένες, αλλά μέσα από την μελέτη και συνδιαλλαγή απόψεων γύρω από αυτές τις θεματικές, ίσως να μετριάζεται ο φόβος προς το άγνωστο.

Αυτή η σχετικά πρόσφατη πτυχή, ξεδιπλώνεται μέσα από την μελέτη των λεγόμενων Death Café, όπου άγνωστοι μεταξύ τους άνθρωποι μαζεύονται ανά τακτά χρονικά

διαστήματα και συζητάνε ελεύθερα για ζητήματα γύρω από τον θάνατο, την απώλεια, το πένθος κλπ., κυρίως είναι άτομα από επαγγελματικούς κλάδους με συχνή επαφή με τον θάνατο (ιατροί, νοσηλευτές). Η κίνηση αυτή αναπτύχθηκε στον αγγλοσαξονικό χώρο και επεκτείνεται και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Θα μπορούσε να ερμηνευθεί σα μια μετατόπιση, μια προσπάθεια αλλαγής παραδείγματος, πέρα από τα καθιερωμένα θρησκευτικά πλαίσια, οι άνθρωποι προσπαθούν να επαναφέρουν ζητήματα που θεωρούνταν taboo αλλά πάντοτε μας απασχολούσαν (Koksvik & Richards, 2023· Miller & Beaman, 2024). Ασχέτως των ερμηνειών που δίνονται από τους θεωρητικούς για τα αίτια δημιουργίας αυτών των συναντήσεων – για να μιλάνε σε καιρούς αποξένωσης (Koksvik & Richards, 2023) ή για να μιλάνε για αυτά τα ζητήματα πέρα από τα καθορισμένα θρησκευτικά πλαίσια (Miller & Beaman, 2024) – το σίγουρο είναι ότι αποτελούν συναθροίσεις ανθρώπων ανεξαρτήτως θρησκευτικών πεποιθήσεων, όπου συζητούνται ζητήματα που σχετίζονται με τα όσα έχουν αναφερθεί μέχρι τώρα. Ο τρόπος τώρα με τον οποίο τίθενται τέτοια θέματα, από ανθρώπους που απέχουν δεν κατατάσσουν κατ' ανάγκη τους εαυτούς τους σε κάποια θρησκευτική ομάδα, όπως έχω αναφέρει αποτελεί ένα νέο πεδίο που τώρα έχει αρχίσει να σκιαγραφείται. Ο Manning (2023) σε ποιοτική έρευνά του σε ηλικιωμένους μη θρησκευόμενους που διαβιούν στις Η.Π.Α. μπόρεσε να κατατάξει τις απαντήσεις τους σε τρεις κατηγορίες, σκοτάδι (lights out), ανακύκλωση και τέλος, μυστήριο. Με τους Miller και Beaman (2024) αντίστοιχα, που βασίστηκαν στην έρευνα του Manning (2023), να κάνουν λόγο για παύση λειτουργιών, ενέργεια – κατηγορία παρόμοια με αυτήν της ανακύκλωσης του Manning (2023) – άγνωστο και μετάβαση. Οι ερευνητές παρατηρούν ότι μια διαφοροποίηση σε σχέση με τα ευρήματα του Manning (2023), όπου οι πλειονότητα των απαντήσεων κατευθύνονταν στο ότι ο θάνατος αποτελεί και το τέλος της ανθρώπινης συνείδησης (consciousness), ενώ οι συμμετέχοντές τους έτειναν σε κάποια μορφή συνέχισης της συνείδησης. Επαναφέροντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη σημασία του πλαισίου, μιας και οι συμμετέχοντες των Miller και Beaman (2024) ήταν άνθρωποι που είχαν μετάσχει έστω και σε ένα Death Café, είχαν επιλέξει δηλαδή να ασχοληθούν με αυτά τα ζητήματα, εν αντιθέσει με την προγενέστερη έρευνα (Manning, 2023) όπου οι συμμετέχοντες κατ' ανάγκη, λόγω της ηλικίας τους, άρχιζαν να σκέφτονται περί του θανάτου – και δεν είναι και δεδομένο ότι το σκέφτονταν, ότι αποτελούσε δηλαδή θέμα ενασχόλησής τους, μπορεί απλά να απάντησαν για χάρη της έρευνας. Ένα άλλο στοιχείο, είναι ότι κατά την συλλογή των δεδομένων είχε επέλθει ένα κενό λόγω της πανδημίας του Covid-19.

Προτού προχωρήσω παρακάτω, θεώρησα αναγκαίο για το ορθό του πράγματος να διευκρινίσω κάτι που ανέφερα, η συσχέτιση με το χαμηλό άγχος θανάτου με το σε έναν πληθυσμό με χαμηλή θρησκευτικότητα, με τον παράγοντα ότι αυτά τα ζητήματα σε κάποιες περιπτώσεις – όπως τα Death Café – αποτελούν θέματα εκτενούς ενασχόλησης, αποτελεί μια δική μου ερμηνευτική πρόταση και δεν συνεπάγεται αυτό που προτάσσει η TMT, ότι οι άνθρωποι προκειμένου να μετριάσουν το άγχος τους μπροστά στην ιδέα του θανάτου πρέπει κατ' ανάγκη να πιστεύουν σε κάποια μορφή αθανασίας, πραγματική ή συμβολική (literal/ symbolic) (Heflick & Goldenberg, 2012). Υπάρχουν ποικίλα άρθρα που εξετάζουν σκωπτικά αυτό το ζήτημα (Sawyer κ.α., 2021· Vail κ.α., 2020· Wilkinson & Coleman, 2010), σε πληθυσμό που απαρτίζεται αμιγώς από άθεους, αγνωστικιστές και σκεπτικιστές, με τα ευρήματα να ανοίγουν μια μεγάλη συζήτηση περί των μετρήσεων αυτών των παραγόντων και της όλης μεθοδολογίας, που δεν είναι επί του παρόντος.

Η παρούσα έρευνα

Με την παρούσα έρευνα επιχειρώ να ρίξω μια πρώτη διερευνητική ματιά στα ζητήματα που αναφέρθηκαν προηγουμένως στον εγχώριο πληθυσμό, με τις όποιες ιδιαιτερότητες αυτός παρουσιάζει. Πιο συγκεκριμένα, στην εγχώρια βιβλιογραφία δεν υπάρχει κάτι αντίστοιχο, έρευνα δηλαδή που να συσχετίζει τις πεποιθήσεις γύρω από το γεγονός του βιολογικού θανάτου και πιθανές αναφορές συνέχισης κάποιων στοιχείων και μετά το πέρας του σε πληθυσμό που αυτό-προσδιορίζονται ως άθεοι, αγνωστικιστές, σκεπτικιστές, που απέχουν δηλαδή από τις σύνηθες μορφές θρησκευτικότητας, όπως αυτές εκδηλώνονται μέσα στα πλαίσια της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας, που από ίδρύσεως του ελληνικού κράτους αποτελεί μεγάλη πηγή πολιτισμικών συνηθειών και εθίμων, επηρεάζοντας άρρητα την καθημερινότητά μας, σε λόγο και ενέργειες.

Πιο συγκεκριμένα, προκειμένου να καταστεί σαφής η διαφοροποίηση που υφίσταται μεταξύ των υπαρχουσών ερευνών στον αναφερόμενο ως δυτικό κόσμο και της παρούσας που επικεντρώνεται στον ελλαδικό χώρο, θα χρειαστεί να αναφερθούν κάποια στοιχεία. Στο Ελληνικό Σύνταγμα (άρθρο 3) (Σύνταγμα της Ελλάδας, 2019) γίνεται λόγος για την επικρατούσα θρησκεία της Ελλάδος, την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία του Χριστού, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι αποτελεί την επίσημη θρησκεία του Κράτους ή ότι αποκλείεται η λατρεία οιασδήποτε άλλης θεότητας, μέσα πάντοτε στα

πλαίσια που ορίζει ο νόμος, αλλά δείχνει πόσο στενά συνδεδεμένη είναι η θρησκευτικότητα, πιο πολύ μέσα στα πλαίσια μιας πολιτισμικής παράδοσης αιώνων, με την κοινωνική ζωή του τόπου. Από αρχαιοτάτων χρόνων, θρησκευτικές – λατρευτικές γιορτές αποτελούσαν ορόσημο μέσα στον χρόνο, χωρίς αυτό να αλλάζει με την έλευση του Χριστιανισμού, αργίες, διακοπές, άδειες του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, οι περισσότερες περιστρέφονται γύρω από γιορτές της Ορθόδοξου Εκκλησίας. Η πορεία προς την εκκοσμίκευση που παρατηρείται στον αναφερόμενο ως δυτικό κόσμο φαίνεται να μην εμφανίζει την ίδια δυναμική στον ελλαδικό χώρο, χαρακτηριστικότατο παράδειγμα είναι το λεγόμενο ζήτημα του διαχωρισμού μεταξύ Κράτους και Εκκλησίας, που απασχολεί τον δημόσιο λόγο μόλις λίγες δεκαετίες. Επίσης η διδασκαλία των θρησκευτικών στη πρωτοβάθμια εκπαίδευση, που δηλώνει την μέριμνα του Κράτους για την καλλιέργεια της θρησκευτικής σκέψης και αισθήματος στα παιδιά, μέριμνα που επεκτείνεται και πέρα από την ορθόδοξη θεολογία, με την ύπαρξη θρησκευτικών σχολείων (δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) για την θρησκευτική μειονότητα της Θράκης, τα μουσουλμανικά ιεροσπουδαστήρια, αντίστοιχα των εκκλησιαστικών λυκείων.

Όλα τα ανωτέρω δεν αποτελούν ηθικές κρίσεις, αρνητικές ή θετικές, αλλά μια προσπάθεια κατανόησης των δεδομένων παραγόντων που υφίστανται στην παρούσα χωροχρονική περίοδο. Μια προσπάθεια να σκιαγραφηθεί το γιατί τα δεδομένα του εγχώριου πληθυσμού, που αυτοπροσδιορίζονται ως άθεοι, αγνωστικιστές, σκεπτικιστές ενδεχομένως να διαφέρουν από τα αντίστοιχα του λεγόμενου δυτικού κόσμου. Στην Ελλάδα ακολουθώντας ένα πιο κοινωνιοκεντρικό παράδειγμα στη διάρθρωση του βίου, οι πλειονότητα των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή και των α-θρησκευτικών αναμένεται να περνά μέσα από αυτό το πρίσμα, της πολιτισμικής παράδοσης ή αντίστοιχα της εναντίωσης σε αυτή.

Μέσα σε αυτά, λοιπόν, τα πολιτισμικά πλαίσια επέλεξα να εξετάσω ποιοτικά – λόγω του ότι δεν έχουμε περαιτέρω δεδομένα, αποτελώντας έτσι ένα καινούργιο πεδίο που ανοίγεται για τα εγχώρια δεδομένα – παράγοντες γύρω από τις πεποιθήσεις για τον θάνατο και την πιθανή συνέχιση της ζωής και μετά από αυτόν, σε πληθυσμό που δεν είχε εξετασθεί μέχρι τώρα πάνω σε αυτά τα ζητήματα. Ως εκ τούτου θα ήταν παράτολμο να διατυπώσω ερευνητικές υποθέσεις, προτιμώντας να αφήσω όλα τα ενδεχόμενα ανοικτά και εκτός των άλλων, αποδεχόμενος εκ των προτέρων την ύπαρξη διαφορών προκαταλήψεων δε θέλησα να δυσκολέψω ακόμα περισσότερο την ερευνητική διαδικασία θέτοντας υποθέσεις.

Μεθοδολογία

Συμμετέχοντες

Λόγω της αναπτυξιακής χροιάς της έρευνας κλήθηκα να συλλέξω υλικό από δύο ηλικιακές ομάδες προκειμένου να προβώ και στην σύγκρισή τους, για να δούμε τυχόν διαφοροποιήσεις των απόψεων κατά την διάρκεια της ζωής και πως αυτές θα μπορούσαν να συσχετιστούν με τα ευρήματα της υπάρχουσας βιβλιογραφίας. Ως εκ τούτου, οι δυο ομάδες που σχηματίστηκαν ήταν οι εξής, μία της αναδύομενης ενηλικίωσης 18-25 αποτελούμενη από 5 γυναίκες (Μ.Ο. = 22, εύρος ηλικιών: 21-24) και την άλλη να απαρτίζεται από ανθρώπους της μέσης ηλικίας, 45-65 με 6 συμμετέχοντες εκ των οποίων οι 3 ήταν γυναίκες (Μ.Ο. = 56, εύρος ηλικιών: 45-66).

Ερευνητικά Εργαλεία

Η ερευνητική διαδικασία όπως αναφέρθηκε και παραπάνω είχε την μορφή ομαδικών συζητήσεων, οι οποίες είχαν τα πρότυπα μιας ημι-δομημένης συνέντευξης. Το πλαίσιο δηλαδή της συζήτησης θα συν-διαμορφωνόταν από τις ανοικτού τύπου ερωτήσεις του ερευνητή και από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων. Για αυτό το λόγο, το έντυπο που χρησιμοποίησα αποτελεί συνδυασμό, όπως φαίνεται και στο παράρτημα, μιας φράσης που θα άνοιγε την συζήτηση και των ερωτήσεων. Πιο συγκεκριμένα, η εισαγωγική φράση ή prompt αποδίδεται στον Woody Allen (βλ. Παράρτημα) και την πήρα από βιβλιογραφία που ήδη είχα χρησιμοποιήσει (Heflick & Goldenberg, 2012). Μέσα από αυτή την φράση ήθελα, πέρα από το να ανοίξει η βεντάλια των ζητημάτων που άπτονται των πεποιθήσεων γύρω από το γεγονός του βιολογικού θανάτου, να εξετάσω αυτήν την διάκριση που αναφέρουν και οι συγγραφείς, μεταξύ κυριολεκτικής και μεταφορικής αθανασίας, και κατά πόσο ισχύει η αναγκαιότητα της ύπαρξης αθανασίας, όπως υποστηρίζουν. Οι ερωτήσεις που ακολουθούσαν αποτελούσαν μια διαλογή που είχα κάνει από την κλίμακα των Osarchuk και Tatz (1973), την οποία ανακάλυψα μέσω του Bering (2002), και περιγράφεται ως κλίμακα πεποιθήσεων περί μετά-θάνατον ζωής με την αρχική να αθροίζει είκοσι ερωτήσεις που μετράνε τον βαθμό στον οποίο οι ερωτώμενοι πιστεύουν σε μια μετά-θάνατον ζωή, μέσα από την συνέχιση διαφόρων λειτουργιών. Βέβαια, όπως σημειώνει και οι Hill και Hood (1999, p. 113, όπως αναφέρεται στο Bering, 2002), η κλίμακα δεν εξειδικεύεται στο να μετρά τους τύπους μιας μετά-θάνατον ζωής, πώς δηλαδή οι άνθρωποι πιστεύουν, αλλά στο αν πιστεύουν ή όχι.

Αυτό το γράφω προκειμένου να γίνει κατανοητή η φύση του ερωτηματολογίου, που σκοπό είχε να μετρήσει αν πιστεύουν ή όχι, με ερωτήσεις που μοιάζανε μεταξύ τους σε μεγάλο βαθμό. Από αυτές τις είκοσι εγώ διάλεξα τέσσερις και τις αναπροσάρμοσα σχετικώς, με σκοπό αφενός να παραπέμπουν σε ανοιχτού τύπου ερωτήσεις και αφετέρου να δω αν μπορούμε να προβούμε σε μια κάποια κατηγοριοποίηση των πεποιθήσεων περί μιας μετά-θάνατον ζωής, όπως αυτή υπάρχει σε πιο πρόσφατη βιβλιογραφία από τότε που γράφτηκε η κλίμακα. Σε αυτές τις τέσσερις προσέθεσα και άλλες δύο δικές μου, που εστίαζαν σε μια νέα κατηγορία πάνω στην εξέταση τέτοιων ζητημάτων, την διατήρηση ή όχι της σχέσης με το θανών πρόσωπο. Οι ερωτήσεις αυτές βασίστηκαν στην υπάρχουσα βιβλιογραφία για τις πεποιθήσεις για τον θάνατο και την ζωή μετά τον θάνατο (βλ. Hodge, 2011, 2016).

Γιατί focus group;

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω το πλαίσιο στο οποίο τοποθετείται μια έρευνα επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό την πορεία και τα αποτελέσματά της. Λόγω της διερευνητικής φύσεως αυτής της εργασίας, θεώρησα καταλληλότερο μέσο την δημιουργία ομάδων εστίασης, αφενός εξαιτίας της έλλειψης υπάρχουσας βιβλιογραφίας που να εξετάζει αυτά τα ζητήματα με πιο συστηματικό τρόπο και αφετέρου – και σημαντικότερο, επιτυγχάνεται με έναν ενδιαφέρον τρόπο η καταγραφή του πως κατασκευάζεται αυτό που οι Holland κ.α. (1998, όπως αναφέρεται στο Kamberelis κ.α. 2018, p. 1202), ονομάζουν *figured worlds*. Πιο συγκεκριμένα, με αυτόν τον όρο προσπαθούν να καταδείξουν την κοινωνική χροιά των απόψεών μας, και των ενεργειών μας, γράφοντας ότι αυτοί οι κόσμοι αποτελούν «πολιτισμικά κατασκευασμένους, κοινωνικά παραγόμενους ορίζοντες» κατανόησης και δράσης μερικών ανθρώπων εν σχέσει με κάποιους άλλους. Δηλαδή αποτελούν τον τόπο όπου συναντάται οι κοινές πεποιθήσεις, δράσεις, επιθυμίες ανθρώπων που χρησιμοποιούν παρόμοια μέσα για την επίτευξη κοινών στόχων. Όλα αυτά σε συνδυασμό με τις παρατηρήσεις που παίρνουμε από θεωρίες του κλάδου της κοινωνικής ψυχολογίας, όπως η Identity Control Theory (Burke, 1991), που αναδεικνύει την θετική επίδραση της κατηγοριοποίησης ενός ατόμου, από τους άλλους, στην ομάδα που αυτό θεωρεί πως είναι – την αναγνώριση της ταυτότητάς του μέσα σε ένα σύνολο της αρεσκείας του – με έκανε να θεωρήσω ότι μπορεί να λεχθούν ιδέες και προτάσεις που σε άλλη συνθήκη – ερωτηματολόγιο, ατομική συνέντευξη ή ετερογενής ομάδα εστίασης – ο ερωτώμενος να μην εξέφραζε ή να μην σκεπτόταν.

Γιατί θεματική ανάλυση;

Μετά την συλλογή των δεδομένων ως καταλληλότερο τρόπο επεξεργασίας τους επέλεξα την θεματική ανάλυση, που συνηθίζεται να χρησιμοποιείται στην επαγωγική μέθοδο ποιοτικής ανάλυσης δεδομένων. Κατά την οποία (μέθοδο) δεν υπάρχει ένα προκαθορισμένο πλαίσιο, όσων αφορά τα δεδομένα, αλλά στην προκειμένη περίπτωση αυτά καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό το πλαίσιο και αυτό γιατί θέτονται ζητήματα στα οποία οι γνώσεις μας είναι μηδαμινές ή ελάχιστες (Γαλάνης, 2018). Έτσι, όπως παρατηρεί και ο Τσιόλης (2015) το σύνολο του υλικού – των δεδομένων θα είναι διαθέσιμο μετά την επεξεργασία – ανάλυσή του, μέχρι το σημείο που θα επέλθει αυτό που κατονομάζει ως θεωρητικός κορεσμός (theoretical saturation). Οι δυσκολίες που αναδύονται με αυτήν την "από κάτω προς τα πάνω" (bottom-up) οπτική των πραγμάτων που υιοθετείται με την επαγωγική μέθοδο έγκεινται στο γεγονός ότι μπορούν να δημιουργηθούν πάρα πολλές ερμηνείες και συνδέσεις μέσα από την διερεύνηση του υλικού. Για αυτό το λόγο προσπάθησα στις ερωτήσεις (βλέπε Παράρτημα) να θέσω συνοπτικά και με όση περισσότερη σαφήνεια τους άξονες της συζήτησης, θέτοντας κατά αυτόν τον τρόπο τις διαχωριστικές γραμμές. Τώρα όσων αφορά την θεματική ανάλυση αυτή αποσκοπεί στην οργάνωση των ποιοτικών δεδομένων που έχουν ληφθεί από την ερευνητική διαδικασία, με βάση τους άξονες – θεματικές που έχουν προεπιλεγεί να τεθούν προς συζήτηση. Εν αντιθέσει με άλλες πιο δομημένες και σύγχρονες μεθόδους ποιοτικής ανάλυσης δεδομένων (όπως οι διάφορες τεχνικές ανάλυσης λόγου), στην θεματική ανάλυση μας ενδιαφέρει στο «τι» λέγεται παρά στο «ποιος και πώς» ή «για ποιο σκοπό» (Riessman, 2008, p. 53-76) όπως αναφέρεται στο Τσιόλης (2015, p. 17).

Διαδικασία

Οι συμμετέχοντες και οι συμμετέχουσες και των δύο ομάδων μαζεύτηκαν έπειτα από ανοικτή πρόσκληση που απηύθυνα ηλεκτρονικά και κατ' ιδίαν, ακολουθώντας μια διαδικασία χιονοστιβάδας. Οι δύο ομαδικές συζητήσεις έλαβαν μέρος σε διαφορετικές τοποθεσίες και ημερομηνίες, με τους παρευρισκόμενους να σχηματίζουν ένα κύκλο μεταξύ και στη μέση να υπάρχει ο μηχανισμός μαγνητοφώνησης. Μαζί με τις φόρμες ενημερωμένης συγκατάθεσης για την έρευνα, ο καθένας και η καθεμία τους είχαν στα χέρια τους και ένα μικρό εκτυπωμένο χαρτί, όπου εμπεριείχε μια πρόταση του Woody Allen, αποτελώντας έτσι και το prompt της όλης διαδικασίας. Μετά τις απαραίτητες πληροφορίες για τον σκοπό και τα μέσα της έρευνας και τις όποιες διευκρινίσεις

χρειάζονταν για την διαδικασία της ομαδικής συνέντευξης προχωρήσαμε στην συζήτηση των θεμάτων που τέθηκαν. Με την όλη διαδικασία να κρατά μία ώρα στη πρώτη ομάδα και πενήντα λεπτά στην δεύτερη.

Αποτελέσματα

Μετά από πολλαπλές ακροάσεις και των δύο ομαδικών συνεντεύξεων, όπως αυτές υπήρχαν μαγνητοφωνημένες στο αρχείο, και απομαγνητοφώνηση των απαντήσεων προσπάθησα παρακάτω να συντάξω σε μια ενιαία μορφή τα ευρήματα. Οι ερωτήσεις όπως αυτές ήταν διατυπωμένες (βλ. Παράρτημα) σκοπό είχαν κυρίως να ανοίξουν την θεματολογία, παρά να αποσπάσουν κάποια συγκεκριμένη απάντηση. Για αυτό το λόγο οι θεματικοί άξονες που εθίγησαν δεν ήταν ισάριθμοί των ερωτήσεων, υπήρχε δηλαδή μια ανακύκλωση σε αρκετές περιπτώσεις της κουβέντας γύρω από την ίδιο θεματικό άξονα.

Μεγάλο μέρος της συζήτησης διεξήχθη πάνω στην **διερεύνηση των αναπαραστάσεων για τον θάνατο και το ενδεχόμενο μιας μετά-θάνατον ζωής**. Και στις δύο ομάδες, οι ερωτώμενοι επικεντρώθηκαν αρκετά στο θέμα προκειμένου να γίνει σαφές τι πιστεύει ο καθένας για το γεγονός του θανάτου, αν σηματοδοτεί το τέλος της ύπαρξης, αλλά και για την ύπαρξη – άνθρωπο εν γένει. Αυτή η θεματική ήταν μια συνεχώς τροφοδοτούμενη συζήτηση, γιατί καθώς προχωρούσε η διαδικασία προστίθενταν και άλλα δεδομένα, έτσι λοιπόν δημιουργούνταν η ανάγκη να ανατρέξουμε για να ανασκευάσουμε ή για να προσθέσουμε. Η συζήτηση, εκ των πραγμάτων κλήθηκε να περάσει και από τον άξονα μεταξύ της **κυριολεκτικής και μεταφορικής έννοιας της αθανασίας**, λόγω της εισαγωγικής φράσης αλλά και μιας ερώτησης που στην πρώτη ομάδα (18-25) αποτέλεσε σημείο εκκίνησης μιας μικρό-συζήτησης για το τι αφήνουμε πίσω μας, μετά το θάνατό μας, αναφερόμενοι στα δημιουργήματά μας και την χρησιμότητά τους, εμπιπτοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στην μεταφορική έννοια της αθανασίας. Ακολούθησε, με βάση βέβαια την νοηματική συνοχή και όχι την χρονική συνέχεια, ο άξονας που επικεντρωνόταν **στην χρησιμότητα των πεποιθήσεων περί συνέχισης της ζωής, με οποιοδήποτε τρόπο**. Με τις δύο ομάδες, όπως θα φανεί και παρακάτω πιο αναλυτικά, να επικεντρώνονται σε διαφορετικές οπτικές του ζητήματος αν και μιλάγανε για το ίδιο ζήτημα, για το κατά πόσο είναι χρήσιμες αυτές οι πεποιθήσεις για τους συνανθρώπους τους που τις ασπάζονται. Και τελευταία θεματική αποτέλεσε **ο φόβος θανάτου** μετά από όλη αυτήν την συζήτηση, και το πώς αυτός επιδρά ή δεν επιδρά στους ερωτώμενους. Για την καλύτερη διάρθρωση αυτού του μέρους, προτίμησα να ανασκευάσω την σειρά των θεματικών προς όφελος της συνοχής.

Οι πεποιθήσεις για τον θάνατο

Πάνω στην θεματική για τις πεποιθήσεις γύρω από το γεγονός του βιολογικού θανάτου, οι απαντήσεις θα μπορούσαν να χωριστούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Και στις δύο αυτές κατηγορίες θεμελιώδη ρόλο έδειξε να παίζει, με τρόπο έκδηλο ή άδηλο, **η έννοια της "ψυχής" και η ύπαρξή της ή όχι**, όπως χαρακτηριστικά δηλώνεται *«πρέπει να απαντήσουμε σε μια πιο πρωταρχική ερώτηση, αν πιστεύουμε στην ψυχή ή όχι»* (συμμετέχοντας 06, ετών 22), *«εδώ είναι το μεγάλο ζήτημα, αν η ύπαρξή μας προσδιορίζεται μόνο μόνο από την βιολογική μας υπόσταση»* (συμμετέχοντας 03, ετών 66), τονίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο ότι *"κάτι πρέπει να υπάρχει"* προκειμένου να μιλάμε για μια συνέχιση της ύπαρξης και μετά το πέρας του βιολογικού θανάτου. Αυτό το "κάτι" υπήρξαν τρεις τρόποι με τους οποίους εκφράστηκε, ένας πιο **αγνωστικιστικός** που αρνείται να το κατονομάσει και να πει το στιδήποτε για πέρα από τα όρια που σηματοδοτούν τη γέννηση και ο θάνατος, *«δε πιστεύω σε κάτι συγκεκριμένο, όπως πιστεύει ο Χριστιανισμός ότι πηγαίνουμε στον Παράδεισο ή όπως κάνουν άλλες θρησκείες με την μετενσάρκωση ή ότι γινόμαστε ζώα, εγώ απλά πιστεύω ότι δε μένουμε μόνο σε αυτόν τον κόσμο, μόνο στο υλικό κομμάτι της ύπαρξής μας και αφότου πάψουμε να αναπνέουμε, ανοίγει μια άλλη πόρτα που μας πηγαίνει σε έναν άλλο κόσμο, πέρα από τον υλικό, το τι δε ξέρω»* (συμμετέχοντας 04, ετών 21). Ο επόμενος τρόπος είναι μέσα από το πρίσμα μιας **"ενεργειακής συνέχισης"**, πέρα όμως από την φυσικώς μετρήσιμη ενέργεια, *«αν δεν είναι μόνο αυτό (η υλική υπόσταση), και δεν εννοώ την ψυχή κατά την χριστιανική έννοια, εννοώ την ενέργεια, αν είναι και κάτι άλλο, όχι δεν πεθαίνουμε γιατί για τους κατέχοντες φυσική, η ενέργεια δεν χάνεται (...) θεωρώ ότι υπάρχει μια ενέργεια που διέπει το σύμπαν, πέρα από αυτήν (την φυσικώς μετρήσιμη), όταν ένας άνθρωπος πεθαίνει θεωρώ ότι η ενέργειά του επιστρέφει, στο σύμπαν»* (03, 66), *«τότε αυτό δεν είμαι σίγουρη αν σταματάει γιατί απλά περνάει σε άλλη ενέργεια, σε άλλη κίνηση, σε άλλους οργανισμούς»* (08, ετών 22), *«πιστεύω ότι κάτι θα υπάρχει από 'κει, πώς μετασχηματίζεται και τι είναι αυτό, δε το γνωρίζω κανένας κι ούτε πιστεύω θα το μάθουμε ποτέ»* (06, ετών 56). Και υπήρξε και ένας τρίτος τρόπος, σαφώς πιο συγκεκριμένος από τους δύο προηγούμενους, ο οποίος υποστήριζε ότι μια πιο **«πλατωνική οπτική, μετενσάρκωση»** (06, 22) με αναφορές σε Ανατολικές θρησκείες. Μέσω αυτών των τριών τρόπων, οι συμμετέχοντες και οι συμμετέχουσες προσπάθησαν να προσδιορίσουν καταφατικά ή αποφατικά αυτό το "κάτι" που παραμένει και μετά το πέρας του βιολογικού θανάτου. Η άλλη μεγάλη κατηγορία εσωκλείει αυτούς που ρητώς αρνήθηκαν την ύπαρξη οποιουδήποτε στοιχείου που μένει, **ταυτίζοντας την ύπαρξη με την βιολογική της υπόσταση**, η

οποία με το γεγονός του θανάτου πάει να υφίσταται, «σε ένα ναι ή όχι σενάριο (αν κάτι συνεχίζει να υφίσταται), είναι ένα απλό όχι. Κυρίως γιατί το να μιλάμε για οποιαδήποτε συνέχεια, είτε συνειδησιακή, είτε ενεργειακή, είτε και σωματική με το απλά να μην πεθάνεις, είναι εν τέλει μια προσπάθεια, πολύ μηδενιστικό αυτό που θα πω, να κρατηθείς στο γεγονός ότι υπάρχει συνέχεια, γιατί στο μυαλό σου ποτέ δεν μπορείς να αποδεχτείς ότι τελειώνεις» (01, ετών 22), «όχι, και εγώ συμφωνώ δεν υπάρχει τίποτα, πέρα από το ότι θα πεθάνεις και θα υπάρχει το σώμα το οποίο και θα αποσυντεθεί» (02, ετών 24), «όλα αυτά που κάνουν εμένα, εσένα ... δεν μπορώ να δεχθώ ότι με το που τελειώνει το σώμα φεύγουν (03, 66). - Γιατί;» (05, ετών 59).

Κυριολεκτική και μεταφορική αθανασία

Τώρα περνώντας στην επόμενη θεματική που έθετε **ζητήματα αθανασίας**, το πώς δηλαδή αντιμετωπίζεται η ιδέα της συνέχισης μέσα βέβαια από ένα συγκεκριμένο δίπολο, όπως αυτό τοποθετήθηκε στην συζήτηση μέσω της εισαγωγικής – prompt φράσης, της συμβολικής – μεταφορικής και της κυριολεκτικής αθανασίας. Αναφερόμενοι στην φράση του Woody Allen επανήλθαν στις διακρίσεις τις προηγούμενης θεματικής εκφράζοντας απόψεις όπως «μάλλον θεωρεί ότι υπάρχει κάτι πέρα από ότι είμαστε τώρα, δεν είμαστε απλά μόνο κρέας να το πω έτσι και όχι ότι μια μέρα θα μας φάνε τα σκουλήκια και τελείωσε εκεί, αλλά υπάρχει κάτι παραπάνω και έτσι θέλει να μείνει αθάνατος» (04, 21), «πάντως αθανασία όπως καταλάβατε, δεν υπάρχει, γιατί δεν γίνεται να μην πεθάνουμε» (04, ετών 45), αντικατοπτρίζοντας τις πεποιθήσεις που είχαν και στην προηγούμενη θεματική. Σχολίασαν δηλαδή την έννοια της **κυριολεκτικής αθανασίας** με βάση όσα θα υποστήριζαν αργότερα στην συζήτηση, φανερώνοντας μια συνοχή μεταξύ αυτών που πιστεύουν για αυτούς και αυτών που θεωρούν ότι συμβαίνουν στους άλλους. Περί της **μεταφορικής αθανασίας** τώρα, όπως αυτή νοείται μέσα από ένα πολιτισμικό πρίσμα συνέχειας, υπήρξαν τοποθετήσεις που δεν έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για αυτήν την ιδέα «αν και δε θα με ένοιαζε τι θα πουν για εμένα, άμα κλείσω τα μάτια μου» (03, 66), «υπάρχει μια βαθιά άρνηση του να θεωρήσει τον εαυτό του ως μέρος μιας πολιτισμικής συνέχειας ... και κυριολεκτικά, απλά να συνεχίσει να ζει ... θέλει να ζήσει στο παρών και στο τώρα, βάση του σώματός του, του υλικού του τωρινού σώματός του, το οποίο κυριολεκτικά να μην αποσυντεθεί» (08, 22). Πάνω στην έννοια της αθανασίας και σε σχέση με την τοποθέτηση της **αθανασίας ως διαιώνιση της ολότητας του ανθρώπου και όχι μόνο ενός μέρους**, υπήρξε κάτι που έφερε στο προσκήνιο μια πολύ επίκαιρη συζήτηση, την προώθηση της **αθανασίας μέσω της τεχνολογίας** «εγώ

πάνω σε αυτό (την ιδέα μιας συνειδησιακής / ενεργειακής συνέχειας που αναφέρθηκε) σκέφτηκα πως παίρνεις κομμάτια της συνείδησης και μπορείς να τις ανεβάσεις τώρα σε ένα σύστημα υπολογιστή και να τρέχει συσχετίσεις και να λειτουργεί κάπως σαν συνείδηση με έναν τρόπο, αλλά εγώ δεν θεωρώ ότι αυτό είναι συνέχιση της ύπαρξης» (09, ετών 22).

Η χρησιμότητα των πεποιθήσεων για την συνέχιση της ζωής μετά τον θάνατο

Όσων αφορά τώρα την διερεύνηση των πεποιθήσεων περί μιας μετά-θάνατον ζωής και το τι επιτελούν αυτές οι πεποιθήσεις, ποια η χρησιμότητά τους, παρουσιάστηκαν δύο οπτικές. Η πρώτη εμμένει στη λειτουργία του φόβου «πιστεύω ότι ο φόβος είναι καλό σημείο εκκίνησης» (06, 22) και πως το άτομο διασφαλίζεται μπροστά σε αυτόν μέσω πεποιθήσεων διαιώνισης «μερικοί άνθρωποι μπορεί όντως να βοηθούνται, να τους δίνει κάτι να ελπίζουν, κάτι να πιστεύουν» (06, 22), χαράσσει μια ηθική με βάση την ανταπόδοση «νιώθω ότι όλες οι πεποιθήσεις σχετικά μες αυτό (την συνέχιση) συνεπάγονται ότι θα πας κάπου και θα περάσεις καλύτερα ... πρέπει τώρα να προσπαθήσεις να είσαι καλύτερος για να πας εκεί» (05, ετών 22), «έχει νόημα σε αυτή τη ζωή να μην περάσεις και τόσο καλά, να βάλεις κάποιους περιορισμούς γιατί θα περάσεις καλά στην επόμενη, οπότε εκεί μπορούν να βρίσκουν νόημα κάποιοι άνθρωποι» (09, 22), «παρήγορες σκέψεις» (05, 59). Όλες αυτές οι τοποθετήσεις εστίαζαν στο γιατί πιστεύουν οι άλλοι σε πεποιθήσεις συνέχισης, η άλλη οπτική του ζητήματος παρουσιάστηκε πιο έμμεσα και αφορούσε το τι θεωρούσαν ότι τους προσφέρει μια τέτοια πεποίθηση στους ίδιους τους συμμετέχοντες και τις συμμετέχουσες. Εκεί είχαμε μια διαφορετική εστίαση που επικεντρωνόταν σε μια **προσπάθεια διαιώνισης της ήδη υπάρχουσας σχέσεως** «σκέφτομαι ότι ως μάνα, δεν μπορεί όλη αυτή η ενέργεια που έχω για τα παιδιά μου να μην εμφανιστεί με κάποιο τρόπο στα παιδιά μου» (04, 45), «μετά τον θάνατό τους είχα την αίσθηση ότι μπορούσα ανά πάσα στιγμή να πω τα πάντα» (03, 66). Σε αυτό το σημείο αναδύεται ένας άλλος όρος που αφορά τις **λειτουργίες των λεγόμενου "νεκρού δράστη"**, που όπως είδαμε παραπάνω υπάρχει έμφαση από τις συμμετέχουσες στην επικοινωνία. Και σε αυτήν την θεματική έχουμε μια συνοχή σκέψης, όσων αφορά αυτό που συμβαίνει σε εμάς και στους άλλους. Δηλαδή αυτοί που τοποθετούνταν με έναν τρόπο πιο αγνωστικιστικό στην κατηγορία για τις αναπαραστάσεις πάνω στο γεγονός του βιολογικού θανάτου, με τον ίδιο τρόπο αναφέρονταν και για τους νεκρούς δράστες «να ξέρουμε αν μας αγαπάνε, δε το γνωρίζουμε» (06, 56) και αντιστοίχως αυτοί που δεν

υποστήριζαν τις πεποιθήσεις συνέχειας «εκείνοι να μας αγαπάνε, με ποιο τρόπο;» (05, 59), «αυτοί σταματάνε να μας αγαπάνε, με την ύπαρξή τους» (02, 24).

Επεξηγηματική συνύπαρξη

Δύο ευρήματα που θεώρησα κατάλληλο να τα συμπεριλάβω, αλλά σε διαφορετική παράγραφο, ήταν αυτά που φανέρωναν εκ μέρους των συμμετεχουσών μια συνείδηση αυτού που αναφέρεται στο θεωρητικό ως επεξηγηματική συνύπαρξη. Έχουν δηλαδή, κατά νου τον ασύμβατο χαρακτήρα κάποιων πεποιθήσεων και επιθυμιών. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη τοποθέτηση αφορούσε τη συζήτηση πάνω στους νεκρούς: «εγώ κατανοώ ότι διακρίνεται μια αντίφαση μεταξύ του ότι λέμε ότι σταματάμε να υπάρχουμε με τον βιολογικό μας θάνατο αλλά τα άτομα που είναι γύρω μας κάπως συνεχίζουν και υπάρχουν παρά το γεγονός ότι σταματάνε, άρα πως γίνεται και να σταματάς να υπάρχουν και να μη σταματάς να υπάρχουν;» (08, 22) που διατυπώθηκε πιο πολύ ως διαπίστωση. Και η δεύτερη τοποθέτηση, που γινόταν με την συζήτηση περί ενδεχόμενου κάποιας συνέχισης «εγώ πιστεύω ότι εδώ αρχίζουν και εδώ τελειώνουν όλα, παρότι σας πριν είπα αυτό που νιώθω σαν μάνα, εντούτοις πιστεύω ότι δεν θα συνεχίσω να υπάρχω ούτε ως ενέργεια μετά, παρότι έχω αυτήν την ανάγκη να έρθω πίσω, να βοηθήσω τα παιδιά μου, να τα στηρίζω, δε το πιστεύω ότι θα γίνει ... και θα μείνω μόνο ως ανάμνηση μέσα τους» (04, 45).

Τα συναισθήματα που αναδύονται στην συζήτηση για τον θάνατο

Όσων αφορά τώρα και την τελευταία θεματική, τα συναισθήματα των συμμετεχόντων στην προοπτική του θανάτου, με βάση τα όσα δήλωσαν πιάνουμε όλο το φάσμα, και **θετικών και αρνητικών συναισθημάτων**. Πιο συγκεκριμένα, υπήρξαν τοποθετήσεις που έβλεπαν το γεγονός του επερχόμενου θανάτου με μια ανακούφιση «εμένα νομίζω με παρηγορεί γενικά το γεγονός ότι θα πεθάνω» (07, ετών 22), «νιώθω ασφάλεια και θάρρος μέσα μου σε σχέση με αυτό που πιστεύω, όταν λέω τελείωσε, πρέπει να κάνω ότι καλύτερο για τα παιδιά μου, όσο είμαι εν ζωή ... επίσης νιώθω ότι ο εγωισμός μου πέφτει και αυτή η ανάγκη για υλικά, δεν έχει νόημα να έχω σπίτια, πολλά πλούτη, ίσα ίσα να επιβιώσω, να κάνω ότι καλύτερο μπορώ ως άνθρωπος, να βοηθήσω τα παιδιά μου, τον εαυτό μου, να νιώθω εγώ καλά και να πεθάνω εν ειρήνη και αυτό μου είναι ο πλούτος» (04, 45), τοποθετήσεις που προήλθαν από συμμετέχοντες που δεν υποστήριζαν θεωρίες

περί συνέχειας. Η άλλη κατηγορία εμπεριείχε τις τοποθετήσεις που δήλωναν μια κάποια **ανησυχία μπροστά στο τέλος και την βαθύτατη επιθυμία για συνέχεια** «*εγώ το θέλω, θέλω το κάτι παραπέρα ... μειώνεται κατά κάποιο τρόπο ο φόβος του θανάτου και του τελειώματος μηδέν, όχι ότι το έχω εκλάβει και εγώ έτσι, και εγώ φοβάμαι τον θάνατο, όπως όλοι μας, απλά έχεις μία ελπίδα ότι θα γίνω κάτι άλλο, θα υπάρξω κάτι άλλο, αλλά δεν τελειώνω τελείως, ίσως ίσως*» (06, 56). Τέλος να σημειωθεί ότι από την μεγαλύτερη ηλικιακά ομάδα (45-65) υπήρξε ιδιαίτερη μέριμνα στην συζήτηση για αυτό που θα λέγαμε **θάνατο σχέσης**, αναφερόμενοι κυρίως στην απώλεια παιδιών και στον τρόπο διαχείρισης από τους γονείς, έδειξαν δηλαδή να τους απασχολεί πολύ πιο βαθιά η απώλεια ενός στενού προσώπου παρά του ίδιου τους του εαυτού «*δε φοβάσαι μόνο για τον θάνατο τον δικό σου, περισσότερο φοβάσαι για τον θάνατο των παιδιών σου, των οικείων σου, που είναι νέοι*» (01, 56).

Συζήτηση

Θα ήθελα να αρχίσω την συζήτηση της παρούσας έρευνας με κάτι που παρατήρησα στη δεύτερης ομαδική συζήτηση, με μεγαλύτερη ηλικιακή ομάδα, μετά την λήξη της διαδικασίας και τη διακοπή της μαγνητοφώνησης όλοι εκ των παρευρισκόμενων συνέχισαν να συζητάνε μεταξύ τους, συνεχίζοντας την συζήτηση ή προσφέροντας προσωπικά παραδείγματα για θέματα που είχαν αφήσει ανοικτά ή δεν είχαν θίξει όσο θα ήθελαν κατά την διάρκεια της συζήτησης. Φανερώνοντάς μου έτσι, την αναγκαιότητα ή την επιθυμία των ανθρώπων μεγαλύτερης ηλικίας να συζητούν για αυτά τα θέματα, που θυμίζει κατά πολύ τη δημιουργία Death Cafés στην υπόλοιπη Ευρώπη. Η δεύτερη γενική παρατήρησή μου αποτέλεσε ότι το θρησκευτικό και πολιτισμικό πλαίσιο της χώρας απετέλεσε και στις δύο ομάδες σημείο αναφοράς, δηλαδή οι συμμετέχοντες και οι συμμετέχουσες πολλές φορές πήραν εδραιωμένες πεποιθήσεις ή πρακτικές ως σημείο εκκίνησης προκειμένου να δομήσουν το λόγο τους.

Σε ό,τι αφορά στα ευρήματα της παρούσας έρευνας, οι κατηγορίες πάνω στις αναπαραστάσεις για τον θάνατο που ανέχνευσε ο Manning (2023) φαίνεται να ταιριάζουν και στα δικά μου ευρήματα. Πιο συγκεκριμένα, οι απαντήσεις των ερωτώμενων, και στις δύο ηλικιακές ομάδες, φανερώνουν μια διάκριση μεταξύ αυτών που πιστεύουν ότι ο θάνατος αποτελεί και το τέλος της ύπαρξης (lights out) και σε αυτούς που θεωρούν ότι μετά το πέρας κάτι συνεχίζει να υφίσταται, δυσκολευόμενοι να το εκφράσουν ή να το κατονομάσουν, κάνοντας λόγο για "ενέργεια" πέρα από την επιστημονικώς μετρήσιμη. Φέρνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο, στο προσκήνιο της κατηγορίες της ανακύκλωσης/μετάβασης και του μυστηρίου, τα όρια των οποίων ειδικά στους μεγαλύτερους φάνηκαν να μην είναι ευδιάκριτα. Ήταν πεπεισμένοι κάποιοι εκ των συμμετεχόντων ότι κάτι μένει αλλά μας είναι άγνωστο. Ενδιαφέρον επίσης είχε η τοποθέτηση ενός συμμετέχοντα που μιλώντας πάνω στην έννοια της ψυχής, αντλούσε υλικό από ανατολικές θρησκείες, εμπίπτοντας στην κατηγορία της ανακύκλωσης με έναν πιο συγκεκριμένο – δομημένο λόγο, τη στιγμή που όλοι οι υπόλοιποι και στις δύο ομάδες, οι οποίοι υποστήριζαν μια θεώρηση της μετάβασης, ήταν πιο αόριστοι. Αυτό σημειώνεται εν σχέσει με το πολιτισμικό πλαίσιο της Ελλάδας, που θίξαμε παραπάνω.

Πάνω τώρα στον άξονα μεταξύ συμβολικής και κυριολεκτικής αθανασίας, όπως αυτός αναφέρεται και στην βιβλιογραφία (Heflick & Goldenberg, 2012) και αποτέλεσε και την αρχή της συζήτησης, σαφώς είχαμε κατανόηση των διαφορών τους και στις δύο ομάδες, με την κάθε μια όμως από αυτές να δίνουν έμφαση σε διαφορετικά σημεία

προσφέροντας άλλες προοπτικές στο ζήτημα. Η πρώτη ομάδα έμεινε κυρίως πάνω στην διερεύνηση του τι σημαίνει το γεγονός μιας "κυριολεκτικής αθανασίας", εξάγοντας δύο κατευθύνσεις, αφενός αυτή που προαναφέρθηκε ως κατηγορία της ανακύκλωσης/μετάβασης και του μυστηρίου, μια αθανασία ενός μέρους δηλαδή το οποίο δεν κατονομάστηκε, αφετέρου υπήρξε και η τοποθέτηση της αθανασίας ως διαίωνιση της ολότητας του ανθρώπου και όχι μόνο ενός μέρους. Μια τέτοια οπτική του ζητήματος δεν συζητήθηκε καν από το δεύτερο ηλικιακό γκρουπ, το οποίο την απέκλεισε κατηγορηματικά συζητώντας κυρίως την προοπτική της αθανασίας μέσα από ένα πολιτισμικό πρίσμα συνέχειας. Αλλά ακόμα και αυτή η προοπτική της υστεροφημίας δεν έδειξε να τους συγκινεί ιδιαίτερα.

Μετά από αυτά, στη δεύτερη ηλικιακή ομάδα, η συζήτηση πέρασε πάνω στην διερεύνηση των πεποιθήσεων περί μιας μετά-θάνατον ζωής και της χρησιμότητας των πεποιθήσεων αυτών. Αν κάτι μπορώ να παρατηρήσω εν συγκρίσει των δύο ομάδων είναι η διαφορετική τους επικέντρωση. Στην ίδια ερώτηση είχαμε δύο οπτικές του ζητήματος. Πιο συγκεκριμένα, οι μεγάλοι έδειξαν πιο πολύ ενδιαφέρον στον ρόλο αυτών των πεποιθήσεων ως μια προσπάθεια συνέχισης της σχέσεως με τους θανόντες, πώς δηλαδή θα διατηρηθεί η σύνδεσή μας με σημαντικά πρόσωπα της ζωής, αναδεικνύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη λειτουργία της μνήμης ως έναν ενοποιητικό παράγοντα μεταξύ των ζώντων και της εικόνας των ανθρώπων τους. Όσοι ενέπιπταν στην κατηγορία μετάβασης ή μυστηρίου έκαναν κάποια νύξη για τυχόν λειτουργίες του νεκρού που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία (Poling & Evans, 2004· Georgiadiou & Pneumatikos, 2019) ως επικοινωνιακές, σα μέσο προφύλαξης ή προειδοποίησης των ζώντων, έτσι το χαρακτήριζαν. Όσων αφορά τώρα τις λειτουργίες του λεγόμενου νεκρού δράστη οι πρώτοι, 18-25, δεν έδειξαν να σημειώνουν τίποτα, αυτό όμως που είχε σημασία ήταν ότι βλέπαν τις πεποιθήσεις περί μιας μετά-θάνατον ζωής με ένα τελείως διαφορετικό πρίσμα, το οποίο σύμφωνα με την διάκριση που κάνει ο Hodge (2011, 2016) θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως εγωκεντρικό. Πιο συγκεκριμένα εντόπιζαν την χρησιμότητά τους μέσα από την οπτική της διασφάλισης του ατόμου μπρος στον φόβο του θανάτου, ως ένα μέσο εφησυχασμού όλων των ανησυχιών που εγείρονται στην σκέψη του θανάτου του ιδίου του ατόμου και όχι κάποιου κοντινού προσώπου και του ενδεχομένου μιας απώλειας της σχέσης, όπως στην προηγούμενη περίπτωση.

Όσον αφορά το φόβο θανάτου, φαίνεται να επιβεβαιώνεται η κωνοειδής σχέση (Georgiadiou & Pnevmatikos, 2019) και στις δύο ηλικιακές ομάδες, με τους "lights-out" να δηλώνουν ανακούφιση από το γεγονός του θανάτου ενώ αντίστοιχα οι υποστηρικτές μιας θεώρησης μετάβασης ή μυστηρίου να υποστηρίζουν ότι θέλουν να το πιστεύουν, ότι δεν τελειώνουν όλα. Τώρα πάνω στον άξονα του χρόνου, δεν παρατήρησα κάποιες αξιοσημείωτες αλλαγές από την μία ομάδα στην άλλη, ενδεχομένως λόγω της μικρής κλίμακας της έρευνας.

Τέλος, σε ό,τι αφορά στο φαινόμενο της συνύπαρξης δύο επεξηγηματικών μοντέλων, αντικρουόμενων μεταξύ τους, στον ίδιο νου, φαίνεται η συνειδητοποίησή του να μην επηρεάζει και τόσο τους ανθρώπους. Έχουν δηλαδή επίγνωση του ασύμβατου χαρακτήρα της γνώσης και τις επιθυμίες ή της αίσθησης όπως την κατονόμαζαν, αλλά το επιστημονικό μοντέλο δε φαίνεται να αντικαθιστά το υπερφυσικό σε όλους τους τομείς, όπως πρότειναν οι μεγάλες αναπτυξιακές θεωρίες. Κάτι τέτοιο μας οδηγεί στην διάκριση που χρησιμοποιούν οι Legare κ.α. (2012) και Pnevmatikos και Georgiadiou (2019), μεταξύ αιτίας που συνέβη ένα γεγονός και ερμηνείας που δίνεται από τους ανθρώπους για ποιο λόγο έγινε – how and why, logos and mythos. Αυτή η διάκριση θα μπορούσε να συντελείται προκειμένου να παρουσιάζεται μια εσωτερική συνέπεια, που να ικανοποιεί και τα δύο μοντέλα, προσπερνώντας κατ' αυτόν τον τρόπο το όποιο άγχος μπορεί να προέκυπτε από την συνειδητοποίηση της γνωστικής ασυμφωνίας.

Περιορισμοί

Οι περιορισμοί που εμφανίζει η παρούσα έρευνα θα μπορούσα να υποστηρίξω ότι δεν ήταν δυνατόν να αποφευχθούν λόγω ακριβώς της διερευνητικής της φύσης. Καταρχάς, ο τρόπος ανάλυσης των δεδομένων, η θεματική ανάλυση, εκ των πραγμάτων βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην ευχέρεια του ερευνητή, με ότι αυτό συνεπάγεται. Η διαδικασία της συνέντευξης υπήρξε αρκετά δαιδαλώδης και προσπαθούσα όσο μου το επέτρεπε η θέση μου να μην υπερβεί το πλαίσιο, οπότε εκεί πέρα μπορεί να χάθηκαν πολύτιμες πληροφορίες. Η μικρή κλίμακα της έρευνας νομίζω έχει επαρκώς εξηγηθεί λόγω της διερευνητικής φύσης. Οι ερωτήσεις και ο τρόπος ανάλυσης των δεδομένων θα μπορούσε να είναι διαφορετικός σε μια μεγαλύτερη έρευνα, που θα μπορούσε να έχει μετρήσιμα αποτελέσματα. Τέλος, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στην Ελλάδα το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο διαφέρει ως προς την επιρροή της θρησκευτικής παράδοσης,

την θρησκευτική παιδεία και την καθημερινή εμπλοκή της θρησκείας στον λόγο και την ζωή του Κράτους, σε βαθμό που ίσως να επηρεάζει τα αποτελέσματα της έρευνας. Για παράδειγμα, ένας μεγάλος αριθμός ατόμων που αυτοπροσδιορίζονται ως άθεοι, έχουν βαφτιστεί Χριστιανοί ορθόδοξοι και έχουν συμμετέχει σε θρησκευτικές τελετές, γιορτές κ.τ.λ. κάτι το οποίο δεν συμβαίνει ίσως σε πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης.

Βιβλιογραφία

- Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, *55*(5), 469.
- Astuti, R., & Harris, P. L. (2008). Understanding mortality and the life of the ancestors in rural Madagascar. *Cognitive Science*, *32*(4), 713–740.
<https://doi.org/10.1080/03640210802066907>
- Bering, J. M. (2002). Intuitive conceptions of dead agents' minds: the natural foundations of afterlife beliefs as phenomenological boundary. *Journal of Cognition and Culture*, *2*(4), 263–308. <https://doi.org/10.1163/15685370260441008>
- Bering, J. M., & Bjorklund, D. F. (2004). The natural emergence of reasoning about the afterlife as a developmental regularity. *Developmental Psychology*, *40*(2), 217–233. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.40.2.217>
- Bering, J. M., Blasi, C. H., & Bjorklund, D. F. (2005). The development of afterlife beliefs in religiously and secularly schooled children. *British Journal of Development Psychology*, *23*(4), 587–607.
<https://doi.org/10.1348/026151005x36498>
- Bibace, R., Sagarin, J., & Dyl, J. (1998). The heuristic value of Werner's co-existence concept of development. *Journal of Applied Developmental Psychology*, *19*(1), 153–163. [https://doi.org/10.1016/s0193-3973\(99\)80033-1](https://doi.org/10.1016/s0193-3973(99)80033-1)
- Brent, S. B., & Speece, M. (1993). "Adult" conceptualization of irreversibility: Implications for the development of the concept of death. *Death Studies*, *17*(3), 203–224. <https://doi.org/10.1080/07481189308252618>
- Burke, P. J. (1991). Identity processes and social stress. *American Sociological Review*, *56*(6), 836. <https://doi.org/10.2307/2096259>
- Busch, J. T. A., Watson-Jones, R. E., & Legare, C. H. (2016). The coexistence of natural and supernatural explanations within and across domains and

development. *British Journal of Development Psychology*, 35(1), 4–20.

<https://doi.org/10.1111/bjdp.12164>

Carey, S., Zaitchik, D., & Bascandziev, I. (2015). Theories of development: In dialog with Jean Piaget. *Developmental Review*, 38, 36–54.

<https://doi.org/10.1016/j.dr.2015.07.003>

Ellis, L. M., & Wahab, E. A. (2013). Religiosity and Fear of Death: A Theory-Oriented Review of the Empirical Literature. *Review of Religious Research*, 55(1), 149–189. <https://doi.org/10.1007/s13644-012-0064-3>

Georgiadou, T., & Pnevmatikos, D. (2019). An exploration of afterlife beliefs in religiously-and secularly-oriented adults. *Journal of Beliefs & Values: Studies in Religion and Education*, 40(2), 159–171.

<https://doi.org/10.1080/13617672.2019.1583921>

Harris, P. L., & Giménez, M. (2005). Children’s acceptance of conflicting testimony: the case of death. *Journal of Cognition and Culture*, 5(1–2), 143–164.

<https://doi.org/10.1163/1568537054068606>

Harris, P. L., & Richert, R. A. (2006). The Ghost in My Body: Children’s developing concept of the soul. *Journal of Cognition and Culture*, 6(3–4), 409–427.

<https://doi.org/10.1163/156853706778554913>

Heflick, N. A., & Goldenberg, J. L. (2012). No atheists in foxholes: Arguments for (but not against) afterlife belief buffers mortality salience effects for atheists. *British Journal of Social Psychology*, 51(2), 385–392.

<https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.2011.02058.x>

Hodge, K. M. (2011). On imagining the afterlife. *Journal of Cognition and Culture*, 11(3–4), 367–389. <https://doi.org/10.1163/156853711x591305>

- Hodge, K. M. (2016). The death we fear is not our own: The folk psychology of souls revisited and reframed. *Advances in religion, cognitive science, and experimental philosophy*, 197-217.
- Inagaki, K., & Hatano, G. (1993). Young Children's understanding of the Mind-Body distinction. *Child Development*, 64(5), 1534–1549.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.1993.tb02969.x>
- Kamberelis, G., Dimitriadis, G., & Welker, A. (2018). Focus group research and/in Figured Worlds. In *The SAGE Handbook of Qualitative Research* (5th ed., pp. 1202–1239). SAGE Publications, Inc.
- Kane, B. (1979). Children's concepts of death. *The Journal of Genetic Psychology*, 134(1), 141–153. <https://doi.org/10.1080/00221325.1979.10533406>
- Koksvik, G., & Richards, N. (2023). Death Café, Bauman and striving for human connection in 'liquid times.' *Mortality*, 28(3), 349–366.
<https://doi.org/10.1080/13576275.2021.1918655>
- Legare, C. H., Evans, E. M., Rosengren, K. S., & Harris, P. L. (2012). The coexistence of natural and supernatural explanations across cultures and development. *Child Development*, 83(3), 779–793. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2012.01743.x>
- Lightfoot, C., Cole, M., & Cole, S. R. (2014). *Η ανάπτυξη των παιδιών*. Gutenberg.
- Lundh, L., & Radon, V. (1998). Death anxiety as a function of belief in an afterlife. A comparison between a questionnaire measure and a Stroop measure of death anxiety. *Personality and Individual Differences*, 25(3), 487–494.
[https://doi.org/10.1016/s0191-8869\(98\)00072-5](https://doi.org/10.1016/s0191-8869(98)00072-5)

- Manning, C. (2023). Facing death without religion: how non-religious elders imagine death and how that shapes their lives. *Journal of Religion, Spirituality & Aging*, 1–20. <https://doi.org/10.1080/15528030.2023.2243855>
- Miller, C., & Beaman, L. G. (2024). Nonreligious Afterlife: Emerging understandings of death and dying. *Religions*, 15(1), 104. <https://doi.org/10.3390/rel15010104>
- Osarchuk, M., & Tatz, S. J. (1973). Effect of induced fear of death on belief in after-life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 27(2), 256–260. <https://doi.org/10.1037/h0034769>
- Panagiotaki, G., Nobes, G., Ashraf, A., & Aubby, H. (2015). British and Pakistani children's understanding of death: Cultural and developmental influences. *British Journal of Development Psychology*, 33(1), 31–44. <https://doi.org/10.1111/bjdp.12064>
- Pnevmatikos, D., & Georgiadou, T. (2019). The explanatory coexistence of scientific and supernatural explanations: A meta-analysis. *Ψυχολογία: Το Περιοδικό Της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας*, 24(1), 177–205. https://doi.org/10.12681/psy_hps.22420
- Poling, D. A., & Evans, E. M. (2004). Are dinosaurs the rule or the exception? Developing concepts of death and extinction. *Cognitive Development*. [https://doi.org/10.1016/s0885-2014\(04\)00034-6](https://doi.org/10.1016/s0885-2014(04)00034-6)
- Preston, J. L., Ritter, R. S., & Hepler, J. (2013). Neuroscience and the soul: Competing explanations for the human experience. *Cognition*, 127(1), 31–37. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2012.12.003>
- Sawyer, J. S., Brewster, M. E., & Ertl, M. M. (2021). Death anxiety and death acceptance in atheists and other nonbelievers. *Death Studies*, 45(6), 459–468. <https://doi.org/10.1080/07481187.2019.1648339>

- Vail, K. E., Rothschild, Z. K., Weise, D., Solomon, S., Pyszczynski, T., & Greenberg, J. (2010). A terror Management analysis of the psychological functions of religion. *Personality and Social Psychology Review*, *14*(1), 84–94.
<https://doi.org/10.1177/1088868309351165>
- Vail, K. E., Soenke, M., Waggoner, B., & Mavropoulou, I. (2020). Natural, but not supernatural, literal immortality affirmation attenuates mortality salience effects on worldview defense in atheists. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *46*(2), 312–326. <https://doi.org/10.1177/0146167219855051>
- Vosniadou, S., & Skopeliti, I. (2014). Conceptual Change from the Framework Theory Side of the Fence. *Science & Education*, *23*(7), 1427–1445.
<https://doi.org/10.1007/s11191-013-9640-3>
- Wilkinson, P. J., & Coleman, P. G. (2010). Strong beliefs and coping in old age: a case-based comparison of atheism and religious faith. *Ageing & Society*, *30*(2), 337–361. <https://doi.org/10.1017/s0144686x09990353>
- Γαλάνης, Π. (2018). Ανάλυση δεδομένων στην ποιοτική έρευνα, θεματική ανάλυση. *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, *35*(3), 416–421.
- Σύνταγμα. (2019). Βουλή των Ελλήνων. Retrieved June 8, 2024, from <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/article-3/>
- Τσιόλης, Γ. (2015). Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: διλήμματα, δυνατότητες, διαδικασίες. In *Ερευνητική Μεθοδολογία στις Κοινωνικές Επιστήμες και στην Εκπαίδευση. Συμβολή στην επιστημολογική θεωρία και την ερευνητική πράξη* (pp. 473–498). Πεδίο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Prompt

Τώρα θα σας διαβάσω μια φράση, και θα ήθελα να μου πείτε πως την κατανοείτε, αν συμφωνείτε ή όχι με το περιεχόμενό της, τ' οτιδήποτε επ' αφορμής αυτής της φράσης

«I don't want to achieve immortality through my work.

I want to achieve immortality by not dying.» (W.A.)

Ερωτήσεις

- (θεωρείτε ότι ... και γιατί;) Η ύπαρξή μας εδώ στην Γη είναι η μόνη που διαθέτουμε, (δηλαδή) ο βιολογικός θάνατος αποτελεί το τέλος της ύπαρξής;
 - Αυτό ισχύει και για τους οικείους μας, δηλαδή οι άνθρωποι που αγαπάμε και μας αγαπούν, μετά το πέρας της ζωής τους παύουν να μας αγαπάμε. (αυτό ισχύει και για τα συναισθήματά μας;)
 - Εμείς, που συνεχίζουμε, θα συνεχίσουμε να τους αγαπάμε; Θα συνεχίσουμε να διατηρούμε σχέση μαζί τους; Πως μπορεί να γίνει αυτό;
 - Κάποιοι φιλόσοφοι θεωρούν ότι όταν πεθαίνουμε, παύουμε να υπάρχουμε και άλλοι ότι κάποια στοιχεία που συντελούν σε αυτό που λέμε άνθρωπος/προσωπικότητα/εαυτός (όπως π.χ. η ψυχή) συνεχίζουν να υφίστανται, εσείς πως τοποθετείστε;
 - Θεωρείτε ότι οι πεποιθήσεις περί μετά-θάνατον ζωής μπορεί να είναι χρήσιμες για κάποιους συνανθρώπους μας και γιατί;
- Κάποιοι άνθρωποι πιστεύουν ότι υπάρχει ζωή μετά τον θάνατον, πως το βλέπετε αυτό; Είναι κάτι χρήσιμο, μπορούμε να κάνουμε και χωρίς αυτό;
- Ότι κάνουμε σε αυτή την ύπαρξη, αρχίζει και τελειώνει εδώ, στη Γη;
- Τώρα που τελειώνει, θεωρείτε ότι ό,τι κάνουμε σε αυτή την ύπαρξη, αρχίζει και τελειώνει εδώ, στη Γη;
- Πώς σας κάνει να αισθάνεσθε αυτό;